

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ
ΣΤΟΝ ΛΕΒΙΑΘΑΝ ΤΟΥ ΤΟΜΑΣ ΧΟΜΠΣ**

ΘΑΛΕΙΑ ΧΡΙΣΤΑΚΟΓΛΟΥ

ΑΜ: 1512014197

Επιβλέπουσα καθηγήτρια : Βίκυ Ιακώβου

ΜΥΤΙΛΗΝΗ

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	σ. 3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο : Ανθρώπινη φύση και πάθη.....	σ. 8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^ο : Η φυσική κατάσταση του ανθρώπου.....	σ. 16
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ^ο : Κοινωνικό συμβόλαιο και θεμελίωση του κράτους	σ. 23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ^ο : Το ζήτημα της θρησκείας.....	σ. 30
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 ^ο : Οι “δύο εξουσίες” και η διαμάχη τους.....	σ. 38
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	σ. 45
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	σ. 49

LEVIATHAN
Or
THE MATTER, FORME
and POWER of A COMMON
WEALTH ECCLESIASTICALL
and CIVIL.

By THOMAS HOBBS
of MALMESBVRY.

London
Printed for Andrew Crooke
1651.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μέσα από τη μικρή επαφή που είχα με το έργο του Τόμας Χομπς, *Λεβιάθαν*¹, σε ένα από τα σεμινάρια του Τμήματός μου, μου κέντρισε το ενδιαφέρον και με απασχόλησε περαιτέρω μετά το πέρας του σεμιναρίου. Έτσι συνειδητοποίησα ότι η ενασχόληση μου με το έργο του Χομπς δεν είχε τελειώσει. Το ενδιαφέρον μου περιστρεφόταν γύρω από τα ζητήματα της πολιτικής, της θρησκείας και της μεταξύ τους σχέσης που αναπτύσσονταν στο έργο αυτό. Εκείνο που μου φάνηκε ελκυστικό ήταν ότι τέτοιου είδους ζητήματα πάντα αποτελούν σύγχρονα θέματα, είτε αν η συζήτηση για αυτά γίνεται στο μακρινό παρελθόν, όπως αυτό που γράφει ο Χομπς, είτε εάν γίνεται στο παρόν που βιώνουμε εμείς τώρα. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να κατέχουν μόνιμα μια θέση στην επικαιρότητα. Επιπλέον ο χειρισμός τους από τον οποιοδήποτε συγγραφέα, τόσο στην εποχή που έγγραφε ο Χομπς όσο και στη δική μας, πρέπει να είναι λεπτός και ιδιαίτερα προσεκτικός. Η θρησκεία και η πολιτική, ως δίπολο, έχουν απασχολήσει πολλούς στοχαστές καθώς η μεταξύ τους σχέση ήταν έντονη και υπήρχε διαμάχη μέσα στην πορεία της ιστορίας. Η εξουσία και η ανώτατη κυριαρχία αποτελούσε το μήλο της έριδος ανάμεσά τους. Αυτό ήταν το σημείο το οποίο με γοήτευσε ιδιαίτερα και θέλησα να εμβαθύνω στη μελέτη του Χομπς.

Για να οδηγηθούμε στα προαναφερθέντα ζητήματα πρέπει πρώτα να προσπαθήσουμε κατανοήσουμε βασικές όψεις της χομπσιανής φιλοσοφίας, που προηγούνται των θεμάτων αυτών. Μπορούμε να φανταστούμε πως ο δρόμος προς την ανάλυση των ζητημάτων της θρησκείας και της πολιτικής αποτελείται από σκαλοπάτια, που για να προχωρήσεις στο επόμενο πρώτα πρέπει να πατήσεις σταθερά σε αυτό που βρίσκεται κάτω από τα πόδια σου. Θα ήταν αδύνατον λοιπόν να προπορευτούμε σε αυτά τα ζητήματα χωρίς να έχουμε τη βάση για να κατανοήσουμε τα όσα θα λεχθούν αργότερα και χωρίς να έχουμε δει με ποιον τρόπο έχουμε οδηγηθεί σε αυτά. Για αυτόν τον λόγο, η δομή που έχω επιλέξει για την εργασία αυτή ως νέα αναγνώστρια του Χομπς, ακολουθεί εν μέρει τη δομή του *Λεβιάθαν*, και θεωρώ ότι θα φανεί επίσης βοηθητική για έναν νέο αναγνώστη.

Ξεκινώντας από το πρώτο κεφάλαιο, θα γνωρίσουμε την ανθρώπινη φύση έτσι όπως την αντιλαμβάνεται ο Χομπς, τα χαρακτηριστικά που τη διακρίνουν και τη διαφοροποιούν από των άλλων έμβιων όντων, όπως και την κοσμοθεωρία του Χομπς που πιστεύει σε έναν υλικό κόσμο, ο οποίος εξηγείται βάσει της κίνησης των

---

¹ Τόμας Χομπς, *Λεβιάθαν. Ύλη, μορφή και εξουσία μιας εκκλησιαστικής και λαϊκής κοινότητας*, Γνώση, Αθήνα 2006, μτφρ. Γρηγόρης Πασχαλίδης, Αιμίλιος Μεταξόπουλος, εισ.-επιμ. Α. Μεταξόπουλος. Στην συνέχεια, οι παραπομπές στο έργο του Χομπς θα δίνονται μέσα στο κείμενο με την ένδειξη Λ.

σωμάτων. Ένα σημείο στο οποίο θα σταθούμε αρκετά είναι αυτό των παθών. Ο Χομπς μάς λέει ότι τα πάθη αποτελούν κατεξοχήν χαρακτηριστικό του ανθρώπου και στην συνέχεια τα χωρίζει στα κύρια πάθη και τα παράγωγα τους. Μερικά από τα κύρια που αναφέρει είναι η επιθυμία, η αποστροφή, η αγάπη και το μίσος, ενώ μερικά από τα παράγωγα είναι ο θυμός, η αυτοπεποίθηση και η δυσπιστία. Τον φόβο τον τοποθετεί στα παράγωγα πάθη. Στην πορεία όμως του έργου, διαπιστώνουμε πως ο φόβος, παρά το ότι ανήκει στα παράγωγα πάθη, είναι ένα από τα σημαντικότερα.

Στην συνέχεια, στο δεύτερο κεφάλαιο, θα μελετήσουμε τη φυσική κατάσταση του ανθρώπου. Θα δούμε πώς περιγράφεται από τον Χομπς και ποια είναι τα χαρακτηριστικά της προκοινωνικού βίου όπως θα τον ονομάσουμε, δηλαδή του βίου που υφίσταντο πριν την έλευση της κοινωνίας και την εγκαθίδρυση πολιτικής εξουσίας. Στην κατάσταση αυτή κυριαρχεί η απόλυτη ελευθερία του πράττειν από τα άτομα και όλοι μπορούν να χρησιμοποιήσουν κάθε μέσο με σκοπό την συνέχιση του βίου τους. Το κεφάλαιο αυτό είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με το προηγούμενο που αφορούσε τα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης. Έτσι θα μας φανερωθούν τα ανθρώπινα γνωρίσματα που κυριαρχούν κατά την φυσική κατάσταση στον άνθρωπο. Το κυριότερο είναι ο φόβος του βίαιου θανάτου, που στοιχειώνει το μυαλό όλων, και άρα ο αμοιβαίος φόβος όλων προς τον καθένα γύρω του. Θα δούμε πως ο Χομπς θέλει να κάνει τον αναγνώστη του να αντιληφθεί ότι αυτό που αποκαλεί φυσική κατάσταση δεν είναι κάτι επιθυμητό και ότι ο άνθρωπος πρέπει να αφήσει πίσω του αυτό το στάδιο εάν θέλει να εξασφαλίσει τη ζωή του. Αλλά με ποιον τρόπο θα επιτευχθεί αυτό;

Στο τρίτο κεφάλαιο θα εξετάσουμε τη λύση για την απαλλαγή του ανθρώπου από τη φυσική κατάσταση. Η σύναψη του κοινωνικού συμβολαίου αποτελεί το μέσο της μετάβασης από τη κατάσταση αυτή στην επόμενη, την πολιτική κατάσταση. Με το κοινωνικό συμβόλαιο ο κάθε άνθρωπος απεμπολεί το δικαίωμα του πράττειν κατά βούληση και υπόσχεται ολοκληρωτική υπακοή σε μια κοινή εξουσία. Αυτή η κοινή εξουσία αναφέρεται στην ύπαρξη και το πρόσωπο ενός κυρίαρχου. Ο κυρίαρχος πρέπει να εμπνέει δέος, δηλαδή θαυμασμό και φόβο συνάμα, για να μπορέσει να κρατήσει τον έλεγχο και να μην καταρρεύσει το οικοδόμημα που αποκαλείται κράτος. Επιπλέον, στο κεφάλαιο αυτό θα δούμε τις εξουσίες που έχει ο κυρίαρχος, αλλά και τις ελευθερίες των υπηκόων, εάν έχουν και ποιες είναι αυτές.

Το κεφάλαιο που ακολουθεί εστιάζει στο θέμα της θρησκείας. Ο Χομπς υποστηρίζει πως η θρησκεία αποτελεί πάθος το οποίο συναντάμε αποκλειστικά στον άνθρωπο. Στην συνέχεια δίνει τον ορισμό της θρησκείας, ως τον φόβο μιας αόρατης δύναμης. Στην πορεία όμως θα διαπιστώσουμε ότι ο Χομπς κάνει μια διάκριση ανάμεσα στην ειδωλολατρική και τη χριστιανική πίστη, που η μεν πρώτη

προκύπτει εξαιτίας του φόβου, ενώ η δεύτερη από την ανθρώπινη επιθυμία γνώσης των αιτιών, δηλαδή από την περιέργεια. Αυτοί οι δύο διαφορετικοί τρόποι εξήγησης του θρησκευτικού φαινομένου από τον Χομπς, όπως είναι φυσικό, προκαλούν στον αναγνώστη μια σύγχυση όσον αφορά το ζήτημα του φόβου και συγκεκριμένα το κατά πόσο σχετίζεται με τη θρησκεία. Στη συνέχεια θα προσπαθήσω να εξηγήσω και να καταστήσω κατανοητό πώς σχετίζεται ο φόβος με τη θρησκεία. Ακόμα, σε αυτό το κεφάλαιο, θα σταθώ στο ερώτημα εάν ο Χομπς είναι άθεος. Αυτό το ερώτημα με απασχόλησε διότι στην εποχή του, και με αφορμή τα έργα του και την υλιστική προσέγγιση που επέλεξε να ακολουθήσει, είχε συζητηθεί ιδιαίτερα το εάν τελικώς πίστευε σε κάποιον Θεό, με αποτέλεσμα να στιγματιστεί και να μείνει στην ιστορία ως άθεος.

Στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας, θα γίνει μια συζήτηση γύρω από το θέμα των “δύο εξουσιών”, της πολιτικής και της εκκλησιαστικής. Δεν είναι λίγα τα σημεία στο έργο του Χομπς στα οποία εκφράζει τη γνώμη του για τις δικαιοδοσίες και τα χαρακτηριστικά που πρέπει να διακρίνουν τη θρησκευτική αρχή. Ένα κύριο έναυσμα για να διατυπώσει την άποψή του αποτέλεσε η Καθολική εκκλησία και πιο συγκεκριμένα ο Πάπας με τα διατάγματα και τις ενέργειες του. Αυτό που έβλεπε ο Χομπς ήταν ότι ο Πάπας και ο κλήρος που τον πλαισιώνει ιδιοποιούνταν και διεκδικούσαν αρμοδιότητες που άνηκαν στον πολιτικό κυρίαρχο. Έτσι εκφράζει ρητά την αντίρρησή του και πασχίζει να καταστήσει κατανοητό πως η εξουσία πρέπει να είναι μία και αδιαίρετη, καθώς σε κάθε άλλη περίπτωση το οικοδόμημα που αποκαλείται κράτος θα κατέρρεε.

Θα μπορούσα να πω ότι το θέμα του πέμπτου κεφαλαίου είναι αυτό που κέντρισε λίγο παραπάνω το ενδιαφέρον μου. Η άποψη του Χομπς για τις αρμοδιότητες που οφείλει να έχει μια θρησκευτική αρχή, η διαμάχη μεταξύ πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας, η αντιπαράθεσή του στην Καθολική εκκλησία και τον Πάπα ειδικότερα, όπως επίσης και η θέση του ότι η εξουσία πρέπει να είναι μια και αδιαίρετη είναι θεματικές άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους. Όμως δεν υπάρχει ένα συγκεκριμένο κεφάλαιο του *Λεβιάθαν* που να περιλαμβάνει όλα αυτά τα ζητήματα. Έτσι θεώρησα σημαντικό να συγκεντρώσω όλες αυτές τις σκόρπιες απόψεις που βρίσκονται διάσπαρτες στον *Λεβιάθαν* και να σχηματίσω ένα ξεχωριστό κεφάλαιο, πιστεύοντας πως θα φανεί εξίσου ενδιαφέρον σε επόμενους αναγνώστες, όπως και σε εμένα.

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, το πάθος του φόβου, αν και δεν καταλαμβάνει μια θέση στον τίτλο της εργασίας μας, θα μας απασχολήσει σε όλα τα κεφάλαια. Αυτό συμβαίνει διότι αποτελεί μια θεματική πολύ σημαντική, που επαναλαμβάνεται στον *Λεβιάθαν*. Ο ρόλος του μέσα στο έργο είναι καταλυτικός για την κατανόησή του από το αναγνώστη, γι' αυτό καθίσταται το σημαντικότερο πάθος.

Πριν κλείσω αυτή την εισαγωγή, θα πρέπει να πω λίγα λόγια για τον τίτλο του έργου του Χομπς. Παίρνοντας κανείς στα χέρια τον *Λεβιάθαν*, εύλογα μπορεί να αναρωτηθεί γιατί επιλέχθηκε αυτό το όνομα ως τίτλος του. Τουλάχιστον έτσι συνέβη στη δική μου περίπτωση. Τι θέλει να μας πει ο συγγραφέας μέσα από την επιλογή αυτού του ονόματος; Έχει κάποιον συμβολικό ρόλο ή απλά είναι ένα φανταστικό δημιούργημά του; Μπορούμε να φανταστούμε πως ο “Λεβιάθαν” δεν είναι ένα αυθαίρετο δημιούργημα. Η επιλογή του σίγουρα στηρίζεται σε βαθιές ρίζες, έχοντας κάποιον συμβολικό ρόλο και μια θέση η οποία εξυπηρετεί νοηματικά τον Χομπς. Για να γίνει κατανοητός ο ρόλος και η επιλογή του ως τίτλου ενός τόσο εμβληματικού έργου, θα ανατρέξουμε στον Καρλ Σμιτ, ώστε να μάθουμε ποιος ήταν τελικά αυτός ο διαβόητος Λεβιάθαν.

Στην ιστορία των πολιτικών θεωριών, που είναι πλούσια σε εικόνες και σύμβολα, ο Λεβιάθαν αποτελεί την πιο ισχυρή εικόνα που έμεινε ανεξίτηλη στον χρόνο. Η ιδέα της πολιτικής κοινότητας έχει πολλές φορές συλληφθεί ως “άνθρωπος σε μεγέθυνση” και ως “*magnam corpus*” (μέγα σώμα). Επίσης είναι γνωστή η εικόνα ενός μεγάλου ζώου. Η εικόνα της κοινότητας ως “μεγάλου ανθρώπου” προέρχεται από τον Πλάτωνα. Η πλατωνική θεώρηση μπορεί να θεωρηθεί ως μια πρώτη επιρροή για τον Χομπς και τον Λεβιάθαν του, αλλά στην πραγματικότητα η μια εκδοχή απέχει πολύ από την άλλη.²

Ο Λεβιάθαν “ως σύμβολο της πολιτικής κοινότητας, δεν είναι ένα οποιοδήποτε *corpus*, ή ένα οποιοδήποτε ζώο, αλλά μια εικόνα από την Βίβλο, και συγκεκριμένα από την Παλαιά Διαθήκη. Είναι το θαλάσσιο τέρας που περιγράφεται στα κεφάλαια Μ’ και ΜΑ’ του Βιβλίου του Ιώβ ως το πιο δυνατό και ατίταστο θηρίο.”³ Μαζί με τον Λεβιάθαν, υπάρχει ο Βεεμώθ, το περίφημο θηρίο της ξηράς. Όσον αφορά τον Λεβιάθαν, ορισμένοι έχουν αναγνωρίσει σε αυτόν μια θεότητα του βαβυλωνιακού κατακλισμού, την Τιαμάτ.⁴ Αυτό που διαπιστώνουμε είναι πως ο Λεβιάθαν σε όλες τις μυθικές παραστάσεις εμφανίζεται ως μεγάλο ζώο της θάλασσας, δηλαδή ως κήτος.

Λόγω της συσχέτισης του Λεβιάθαν και του Βεεμώθ, πολλές φορές τα δύο τέρατα παρουσιάζονταν με παρόμοια ή και ίδια χαρακτηριστικά, με αποτέλεσμα συχνά οι εικόνες τους να συγχέονται. Έτσι η ονομασία του Λεβιάθαν, μεταφράζεται και με τον όρο “δράκος” όπως επίσης και με τον όρο “όφεις”.⁵ Σύμφωνα με τον Σμιτ, “έτσι εξηγείται το ότι ο Λεβιάθαν γίνεται, ως όφεις ή δράκος, μια τρομακτική εικόνα

---

²Carl Schmitt, *Ο Λεβιάθαν στην πολιτειολογία του Τόμας Χομπς*, νόημα και αποτυχία ενός πολιτικού συμβόλου, επιμ.-μτφρ. Γιώργος Σαγκριώτης, εισ. Δημήτρης Καρύδας, Γιώργος Σαγκριώτης, εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2009, σ. 53.

³Στο ίδιο, σ.55.

⁴Δρακόντισσα της βαβυλωνιακής μυθολογίας και αρχέγονη μητέρα των πάντων. Η Τιαμάτ αποτελεί επίσης προσωποποίηση των ωκεανικών υδάτων, που αντιστοιχούν στο χάος.

⁵Βλ. Ησαΐας (ΚΖ’ Ι’) “επί του δράκοντα όφιν”.

της επικίνδυνης ισχύος και τελικά ο απόλυτος μοχθηρός εχθρός. Το ζώο αυτό μπορεί να υποδηλώνει τόσο τη δύναμη του διαβόλου στις ποικίλες μορφές εμφάνισης της όσο και τον ίδιο τον Σατανά⁶.

Και αφού είδαμε ορισμένα πράγματα για το όνομα Λεβιάθαν, πάμε να δούμε εμπειριστατωμένα την ανάλυση του έργου του Τόμας Χομπς.

---

⁶Στο ίδιο, σ. 57.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΦΥΣΗ ΚΑΙ ΠΑΘΗ

Ο άνθρωπος κατά τον Τόμας Χομπς αποτελεί ένα ον το οποίο διαθέτει αισθήσεις, φαντασία, ομιλία και Λόγο. Εξαιτίας αυτής του της πρόσβασης στον Λόγο έχει την δυνατότητα να κατακτήσει την επιστήμη. Επιπλέον ο άνθρωπος έχει πάθη. Επιθυμεί, αγαπά, μισεί, φοβάται, ελπίζει. Αυτά είναι κάποια από τα βασικότερα πάθη που χαρακτηρίζουν την ανθρώπινη φύση. Για τον Χομπς τα πάθη έχουν κομβική θέση στην σύσταση του ανθρώπου αλλά και της πολιτικής κοινότητας, όπως διαφαίνεται με την μελέτη του *Λεβιάθαν*· γι 'αυτό θα εστιάσουμε ιδιαίτερα στο θέμα των παθών στην ανάλυση μας. Επίσης χαρακτηριστικό του ανθρώπου αποτελεί η ασίγη επιθυμία του για ισχύ η οποία και δεν σταματάει ποτέ. Όταν ο άνθρωπος κατακτήσει αυτό που επιθυμεί, στρέφεται σε επόμενο στόχο.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να υπογραμμίσω ότι είναι σημαντικό να λάβουμε υπόψη μας την προσέγγιση που χρησιμοποιεί ο Χομπς, ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα το έργο του. Η προσέγγιση του Χομπς είναι καθαρά υλιστική.⁷ Αυτό γίνεται κατανοητό καθώς για τον Χομπς η ζωή αποτελεί την ύψιστη αξία. Αναλυτικότερα, ενδιαφέρεται αποκλειστικά για την αξία της ζωής στον εγκόσμιο βίο, όχι στην μεταθανάτια ζωή των ψυχών. Με αποτέλεσμα να γίνεται φανερό ότι το ενδιαφέρον προσανατολίζεται σε αυτόν τον κόσμο της ύλης. Έτσι αντίστοιχα το μεγαλύτερο κακό για τον Χομπς αποτελεί ο θάνατος, δηλαδή ο τερματισμός της ζωής στον κόσμο της ύλης.⁸ Η άποψη του αυτή ενισχύεται καθώς ο ίδιος υποστήριζε πως ο κόσμος δεν είναι παρά ύλη σε κίνηση. Η κίνηση αυτή γίνεται αντιληπτή από εμάς τους ίδιους καθώς το αντικείμενο πιέζει με διάφορους τρόπους τα αισθητήρια όργανα μας. Στην συνέχεια ο Χομπς θα παραθέσει τα δύο είδη κίνησης που εντοπίζονται στον άνθρωπο. Αλλά ας μην προτρέχουμε, το θέμα αυτό θα το συζητήσουμε διεξοδικότερα παρακάτω.

Για τον Χομπς η ανθρώπινη φύση παρουσιάζει ορισμένα χαρακτηριστικά που τη διαφοροποιούν από εκείνη των άλλων έμβιων όντων. Έτσι αναλύει ποια είναι η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στον άνθρωπο και τα ζώα. Κατά τον Χομπς κατεξοχήν χαρακτηριστικό του ανθρώπου δεν είναι ο λόγος ούτε η σκέψη, αλλά η ξεχωριστή ιδιότητά του ως όντος που έχει πρόσβαση στον χρόνο. Τα ζώα για παράδειγμα δεν έχουν αυτό το χαρακτηριστικό στην φύση τους, με αποτέλεσμα να ζουν ένα επαναλαμβανόμενο παρόν. Εν αντιθέσει, ο άνθρωπος, χάρη στην ιδιότητα αυτή, αποκτά μνήμες και εμπειρία, θυμάται καταστάσεις και συμβάντα, με

---

⁷ Γιάννης Πλάγγεσης, *Νεότερη πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία*, UniversityStudioPress, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 111-121 και Αιμίλιος Μεταξόπουλος, "Εισαγωγικά στην ανάγνωση του Χομπς" στο Τόμας Χομπς, *Λεβιάθαν*, ό.π., σ. 11-25.

⁸ Γιάννης Πρελορέντζος, "Η προβληματική των παθών στην φιλοσοφία του Χομπς", *Αξιολογικά*, τεύχος 16, Νοέμβριος 2006, σ. 88.

αποτέλεσμα μελλοντικά να μπορεί να προφυλαχθεί από μια τυχόν δυσκολία, την οποία είχε αντιμετωπίσει και στο παρελθόν. Έτσι η πρόσβαση στη χρονικότητα αποτελεί αποκλειστικά ανθρώπινο γνώρισμα.⁹

Μια επιπλέον διαφοροποιητική ιδιότητα της ανθρώπινης φύσης, συγκριτικά με τα άλλα έμβια όντα, είναι η γλώσσα. Η εμφάνισή της παρουσιάζεται ως αναγκαία με αφορμή την ανάγκη για σηματοδότηση και ονομασία των αντικείμενων. Επίσης η χρήση της γλώσσας επιτρέπει στον άνθρωπο την ανάπτυξη του λόγου, όπως και της επιστήμης. Έτσι με την βοήθεια των ονομάτων και του λόγου ο άνθρωπος έχει την δυνατότητα να αναπτύξει τον τομέα της επιστήμης, εν αντιθέσει με το ζωικό βασίλειο. Το συγκεκριμένο στοιχείο αναδεικνύει μια επιπλέον διαφορά ανάμεσα στον άνθρωπο και τα ζώα. Η γλώσσα αποτελεί το μέσο έκφρασης και επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων. Κατά αυτόν τον τρόπο ο Χομπς θεωρεί πως ένας άνθρωπος που θα χρησιμοποιήσει ορθά την γλώσσα, παράλληλα θα συλλογιστεί και σωστά. Με αυτόν τον τρόπο ο Χομπς συνδέει την ορθή χρήση της γλώσσας με τον σωστό συλλογισμό του ανθρώπου.¹⁰

Στο σημείο αυτό, θα αφήσουμε για λίγο στην άκρη τα διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά ανάμεσα στον άνθρωπο και τα ζώα και θα αναφερθούμε σε σημαντικές ιδιότητες για τον Χομπς, όπως αυτή της ομιλίας, των φαντασιών και των αισθήσεων. Κατά τον Χομπς, πρωταρχή όλων αυτών είναι ό,τι αποκαλούμε αίσθηση. Οι ιδιότητες που αποκαλούνται αισθητές δεν είναι παρά κινήσεις της ύλης όταν αυτή πιέζει τα αισθητήρια όργανά μας, διότι η κίνηση παράγει μονάχα κίνηση. Στην πραγματικότητα, η εμφάνιση τους σε εμάς αποτελεί μια φαντασία, η οποία δεν είναι παρά η φθίνουσα αίσθηση. Αυτή η φθίνουσα πορεία της φαντασίας πραγματοποιείται διότι μόνο οι επικρατέστερες κινήσεις γίνονται αισθητές, με αποτέλεσμα κατά το πέρασμα του χρόνου να εξασθενίζει η φαντασία του παρελθόντος (Λ., σ. 88). Έτσι ένας πιο δόκιμος ορισμός της αίσθησης θα ήταν πως αποτελεί την πρωταρχική φαντασία που προκαλείται από την πίεση, δηλαδή την κίνηση μέσω της οποίας τα εξωτερικά αντικείμενα επιδρούν επάνω στα αντίστοιχα αισθητήρια όργανά μας (Λ., σ. 83-85).

Όσον αφορά το θέμα που σχετίζεται με την κίνηση των σωμάτων υπάρχουν ορισμένες παραδοχές οι οποίες είναι, κατά τον Χομπς, καθολικά αποδεκτές. Μελετώντας για παράδειγμα ένα σώμα το οποίο είναι ακίνητο παρατηρούμε πως θα παραμείνει ακίνητο για πάντα, εκτός αν κάποιο άλλο σώμα το κινήσει. Επίσης όταν ένα σώμα βρίσκεται σε κίνηση, θα συνεχίσει να κινείται αιώνια, εκτός εάν κάποιο άλλο σώμα το εμποδίσει. Βέβαια το εμπόδιο θα σταματήσει την κίνηση του σώματος βαθμιαία και όχι ακαριαία. Έτσι ακριβώς συμβαίνει και στον άνθρωπο, με

---

⁹Πιέρ-Φρανσουά Μορό, *Χομπς: φιλοσοφία, επιστήμη, θρησκεία*, μτφρ. Νίκη Μουντζούρογλου, επιμ. Ελένη Ποταμιάνου, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2001, σ. 86.

¹⁰Στο ίδιο, σ. 87.

την κίνηση του κλεισίματος των ματιών, όπου απομακρύνεται το αντικείμενο από το οπτικό του πεδίο. Παρόλα αυτά συνεχίζει να διατηρεί μια εικόνα του αντικειμένου που μέχρι πρότινος έβλεπε. Αυτή η εικόνα βέβαια είναι πιο θολή και πιο αχνή (ασαφής) από ό,τι προηγουμένως. Αυτό το φαινόμενο, όπως αναφέραμε και νωρίτερα, ονομάζεται φαντασία και δεν είναι κάτι άλλο παρά η φθίνουσα αίσθηση (Λ., σ. 87-88).

Η εξασθένιση της αίσθησης δεν προκύπτει εξαιτίας της εξασθένισης της κίνησης, αλλά λόγω της επισκίασης της από μια άλλη κίνηση εντονότερη. Αυτό γίνεται εμφανώς αντιληπτό και στον άνθρωπο, ο οποίος βάλλεται συνεχώς από πιέσεις αλλά μόνο οι επικρατέστερες γίνονται αισθητές. Έτσι η παρελθούσα εικόνα επισκιάζεται και αδυνατίζει, και τη θέση της παίρνουν τα αμεσότερα παρόντα αντικείμενα που επιδρούν επάνω μας. Βέβαια ο χρόνος έχει πολύ σημαντική θέση στην έννοια της φαντασίας. Κατά αυτόν τον τρόπο, με το πέρασμα του χρόνου η φαντασία του παρελθόντος εξασθενεί, με αποτέλεσμα να λησμονούμε καταστάσεις και περιστάσεις (πράξεις). Επομένως, όταν θέλουμε να αναφερθούμε στην εξασθένιση αυτή καθεαυτή, όταν δηλαδή θέλουμε να εκφράσουμε ότι είναι παλιά, την αποκαλούμε μνήμη (Λ., σ. 88).

Οι διάφορες φαντασίες που δημιουργούνται κατά την διάρκεια του ύπνου αποκαλούνται όνειρα. Επειδή όμως κατά την διάρκεια του ύπνου ο εγκέφαλος και τα νεύρα είναι νεκρωμένα πρέπει η κίνηση να προκληθεί από τα εσωτερικά όργανα του ανθρώπινου σώματος. Και αυτό θα επιτευχθεί εάν τα εσωτερικά όργανα ενοχληθούν ούτως ώστε να κινητοποιηθούν (Λ., σ. 89).

Η ομιλία είναι κατά τον Χομπς η πιο αξιοθαύμαστη και ωφέλιμη επινόηση της φύσης. Προκύπτει, όπως έχουμε αναφέρει, από την ανάγκη των ανθρώπων να ονοματίσουν τα αντικείμενα τα οποία τους περιβάλλουν. Επιπλέον κατ' αυτόν τον τρόπο οι άνθρωποι καταγράφουν τις σκέψεις τους και έχουν τη δυνατότητα να τις ανακαλέσουν όταν αυτές έχουν παρέλθει. Ως επί το πλείστον η ομιλία χρησιμεύει στην μετατροπή του νοερού λόγου, δηλαδή των συνειρμών των σκέψεων, σε προφορικό λόγο. Επιπροσθέτως η ομιλία εξυπηρετεί την ανάμνηση της συνάφειας των αιτιών και των αποτελεσμάτων, χάρη στη σύνδεση των ονομάτων. Έτσι μπορούμε να κάνουμε τη διάκριση ανάμεσα στα καθολικά ονόματα και τα κύρια ονόματα. Τα καθολικά ονόματα αποδίδονται σε πολλά πράγματα εξαιτίας των ομοιοτήτων που αυτά παρουσιάζουν. Ενώ αντίθετα τα κύρια ονόματα φέρουν στον ανθρώπινου νου ένα και μόνο αντικείμενο, μοναδικό και ξεχωριστό (Λ., σ. 102-104).

Μεταξύ Λόγου και ομιλίας ενυπάρχει η πράξη του λογίζεσθαι, η οποία αποκαλείται συλλογισμός και δεν είναι παρά η λογική νοηματική συνέχεια της μιας πρότασης με κάποια άλλη. Όταν κάποιος ακούγοντας μια ομιλία επιτυγχάνει να σκεφτεί αυτά ακριβώς τα οποία σχηματίστηκαν από τις λέξεις που άκουσε, τότε λέμε πως κατανόησε την ομιλία, τον λόγο που διατυπώθηκε. Επομένως εάν η ομιλία

αποτελεί ένα καθαρά ανθρώπινο χαρακτηριστικό, έτσι και η κατανόηση νοείται ως εξολοκλήρου ανθρώπινη ιδιότητα (Λ., σ. 108-110).

Κατά τον Χομπς, ο Λόγος δεν είναι έμφυτος, όπως η αίσθηση και η μνήμη, αλλά κατακτάται σταδιακά και με προσπάθεια. Για παράδειγμα, τα παιδιά δεν αποκτούν τον Λόγο αμέσως αφού κατακτήσουν την χρήση της ομιλίας. Παρόλα αυτά αποκαλούνται έλλογα πλάσματα εξαιτίας αυτής της προφανούς δυνατότητας που έχουν ούτως ώστε μελλοντικά να κατακτήσουν τον Λόγο.

Στην φιλοσοφία του Χομπς η προβληματική των παθών κατέχει πρωτεύοντα ρόλο όπως ήδη έχουμε τονίσει. Οι πτυχές της δεν περιορίζονται απλώς στην ανθρωπολογία, αλλά φτάνουν στην φιλοσοφία της θρησκείας, της ηθικής και της πολιτικής. Θα ήταν, λοιπόν, δόκιμο να σταθούμε αναλυτικά στο κεφάλαιο “Περί παθών” του *Λεβιάθαν* ούτως ώστε να κατανοήσουμε την συλλογιστική πορεία που ακολουθεί ο Χομπς.

Στο κεφάλαιο αυτό, ο Χομπς πρωτίστως κάνει λόγο για την κίνηση των σωμάτων. Όπως προαναφέραμε, η ερμηνεία του όσον αφορά την ύπαρξη του κόσμου στηρίζεται σε μια υλιστική θεωρία η οποία υποστηρίζει πως ο κόσμος δεν είναι παρά ύλη σε κίνηση. Οι διάφορες κινήσεις της ύλης γίνονται αντιληπτές καθώς το αντικείμενο πιέζει με διάφορους τρόπους τα αισθητήρια όργανα μας, και πιο συγκεκριμένα το όργανο που αντιστοιχεί στην εκάστοτε αίσθηση. Αυτή η πίεση μεταδίδεται μέσω των νεύρων και εκπέμπει στον εγκέφαλο και την καρδιά. Σε ό,τι αφορά τον άνθρωπο, ο Χομπς υποστηρίζει ότι υπάρχουν δύο είδη κινήσεων, οι ζωτικές, δηλαδή κινήσεις που ξεκινούν από την γέννηση και συνεχίζουν να πραγματοποιούνται καθ’ όλη τη διάρκεια της ζωής (πχ. κυκλοφορία του αίματος, αναπνοή), και οι ζωικές ή αλλιώς εκούσιες κινήσεις. Τέτοιες κινήσεις είναι η μετακίνηση ή η ομιλία. Επομένως οι εκούσιες κινήσεις πραγματοποιούνται με τη μεσολάβηση της βούλησης και έχουν ως απαρχή τους τη φαντασία. Οι μικρές απαρχές της κίνησης μέσα στο ανθρώπινο σώμα αποκαλούνται ροπή. Η ροπή εκδηλώνεται σε δύο είδη κίνησης. Την κίνηση της προσέγγισης, η οποία αποκαλείται όρεξη, και την κίνηση της απόσυρσης, η οποία αποκαλείται αποστροφή. Σε αυτό το σημείο παρατηρούμε σύνδεση της έννοιας της επιθυμίας με την αγάπη και αντίστοιχα της αποστροφής με το μίσος. Η διαφορά που επισημαίνει ο Χομπς σε αυτά τα δίπολα είναι πως και στην επιθυμία και στην αποστροφή υπάρχει απουσία του αντικειμένου της επιθυμίας ή της αποστροφής αντίστοιχα, ενώ στην αγάπη και το μίσος υπονοείται η παρουσία του. Όσον αφορά τα πράγματα που ούτε επιθυμούμε ούτε μας προκαλούν μίσος, τότε λέμε ότι τα περιφρονούμε και η περιφρόνηση αυτή εκδηλώνει την πλήρη ακινησία, καθότι απουσιάζει η ροπή είτε προς την προσέγγιση είτε προς την απόσυρση, δηλαδή η κίνηση, δημιουργώντας έτσι αδράνεια. Στην περίπτωση όπου η αποστροφή εμπεριέχει την αναμονή μιας βλάβης από το αντικείμενό της, τότε αυτό το πάθος αποκαλείται

φόβος. Επίσης η εκδήλωση αγάπης ή φόβου για το πρόσωπο κάποιου σηματοδοτούν, κατά τον Χομπς, απόδοση τιμής γι' αυτόν, καθώς και η αγάπη και ο φόβος αποτελούν αναγνώριση της αξίας του (Λ., σ. 121-133).

Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφερθούμε σε ένα θέμα που επίσης είναι για τον Χομπς άρρηκτα συνδεδεμένο με την ανθρώπινη φύση: την ισχύ. Η ισχύς ορίζεται ως τα διαθέσιμα μέσα που κατέχει το άτομο ούτως ώστε να κατακτήσει το επιθυμητό αγαθό. Η ισχύς αποτελεί το μέσο για τον άνθρωπο ώστε να αγγίξει την ευδαιμονία. Ευδαιμονία ορίζεται η πορεία του ανθρώπου από το ένα αντικείμενο της επιθυμίας του στο επόμενο. Επομένως η απόκτηση ισχύος βοηθά το άτομο να πραγματοποιήσει τις επιθυμίες του και επιπλέον ενισχύει την αξία του. Έχοντας το άτομο επιπλέον ισχύ στην κατοχή του γίνεται πιο αξιόσεβαστο στα μάτια των άλλων και η δύναμη και η επιρροή του αυξάνονται. Επιπλέον η εκδήλωση αγάπης ή φόβου προς κάποιον σηματοδοτούν απόδοση τιμής προς το πρόσωπο του, εκφράζουν, όπως είπαμε, την αναγνώριση της αξίας του, κι έτσι αυξάνουν την ισχύ του (Λ., σ. 157-160). Για τον Χομπς η ισχύς που συσσωρεύει ένας άνθρωπος ποτέ δεν είναι αρκετή. Λέει: "Θεωρώ ως γενική διάθεση του ανθρώπινου είδους στο σύνολο του την αιώνια και ασίγαστη επιθυμία για ισχύ και ακόμα περισσότερη ισχύ, που σταματάει μόνο με τον θάνατο." (Λ., σ. 169-170).

Από τα παραπάνω ο Χομπς συνάγει το συμπέρασμα ότι ο άνθρωπος θα αναγάγει κάτι σε καλό όταν αυτό αποτελεί αντικείμενο επιθυμίας του (όρεξης) και σε κακό όταν αυτό αποτελεί γι' αυτόν αντικείμενο αποστροφής. Επομένως η ευχαρίστηση και η απόλαυση αποτελούν εκδήλωση της αίσθησης του καλού και συνιστούν ενδυνάμωση της ζωτικής κίνησης, ενώ η ενόχληση και η δυσαρέσκεια αποτελούν εκδήλωση της αίσθησης του κακού. Αξίζει να σημειωθεί πως το αντικείμενο που προκαλεί την όρεξη και την επιθυμία μια ορισμένη στιγμή, μπορεί μίαν άλλη στιγμή να αποτελεί αντικείμενο αποστροφής, για τον ίδιο άνθρωπο. Επιπλέον ο Χομπς αναφέρεται στο πόσο δύσκολο είναι να συμπέσουν οι αξιολογήσεις των αντικειμένων (για το αν κάτι είναι καλό ή κακό) από τους ανθρώπους. Το καλό και το κακό εκφράζεται είτε από το άτομο προσωπικά, είτε από ένα πρόσωπο που αντιπροσωπεύει τα άτομα, τον κυρίαρχο δηλαδή που με την δημιουργία του κράτους παίρνει αυτόν τον ρόλο -αλλά αυτό θα το δούμε αργότερα. Κατά συνέπεια, οι έννοιες του καλού και του κακού παρουσιάζουν αστάθεια, καθώς τη μια στιγμή το αντικείμενο είναι επιθυμητό, άρα παρουσιάζεται ως καλό, ενώ μπορεί μίαν άλλη στιγμή να γίνει αποκρουστικό και έτσι να εμφανίζεται ως κακό. Ο Χομπς εντοπίζει και υπογραμμίζει αυτή την αμφιλεγόμενη έννοια του καλού και του κακού. Έτσι καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τίποτα δεν είναι απόλυτα καλό, όπως και τίποτα δεν είναι απόλυτα κακό. Και εν συνεχεία διαπιστώνει πως πριν την εγκαθίδρυση μιας πολιτικής κοινότητας, η κατάσταση στην οποία βρίσκεται το άτομο, η φυσική κατάσταση όπως θα την ονομάσει σε επόμενο κεφάλαιο, εκφράζεται αποκλειστικά από τις προσωπικές ορέξεις του καθενός. Δεν υπάρχει

κάποιος κοινός νόμος αναγνωρισμένος, με αποτέλεσμα να απουσιάζει ένα μέτρο κοινό που θα καθορίζει τις καλές και τις κακές πράξεις. Έτσι ο άνθρωπος στην προκοινωνική κατάσταση απολαμβάνει πλήρη και απόλυτη ελευθερία. Οι νόμοι απουσιάζουν και το άτομο μπορεί να ενεργήσει κατά το δοκούν, βάσει των υποκειμενικών του επιθυμιών. Στην πραγματικότητα όμως, όπως θα δούμε πιο διεξοδικά στη συνέχεια, αυτή η απόλυτη ελευθερία της προκοινωνικής κατάστασης ισοδυναμεί κατά τον Χομπς με τον απόλυτο αφανισμό, με τον διαρκή πόλεμο και τον συνεχή φόβο του βίαιου θανάτου. Αυτό επιπλέον ενισχύεται από το γεγονός ότι οι άνθρωποι στη φύση βρίσκονται μόνοι, κατέχουν την απόλυτη ελευθερία των πράξεων τους, είναι ίσοι και έχουν τις ίδιες προσδοκίες απόκτησης αντικειμένων, και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο είναι εχθροί. Έτσι αυτή η φαινομενική απόλυτη ελευθερία της προκοινωνικής κατάστασης φανερώνει την απόλυτη υποδούλωση του ανθρώπου στα δεσμά του φόβου.

Ο Χομπς διαχωρίζει τα απλά πάθη από τα σύνθετα, δηλαδή τα παράγωγα τους. Τα απλά πάθη είναι η όρεξη, η επιθυμία, η αγάπη, η αποστροφή, το μίσος, η χαρά και η θλίψη. Τα απλά πάθη διαφοροποιούνται ανάλογα με τον τρόπο που εξετάζονται. "Πρώτον, όταν το ένα διαδέχεται κάποιο άλλο, ονομάζονται διαφορετικά ανάλογα με την γνώμη των ανθρώπων σχετικά με την πιθανότητα επίτευξης εκείνου που επιθυμούν. Δεύτερον, διαφοροποιούνται ανάλογα με το αντικείμενο της αγάπης ή του μίσους. Τρίτον, διαφοροποιούνται όταν πολλά από αυτά εξετάζονται ταυτοχρόνως. Τέταρτον, ανάλογα με την ίδια την διαδοχή ή την μετατροπή τους"(Λ., σ. 125). Κατά αυτόν τον τρόπο προκύπτουν τα παράγωγα τους. Για παράδειγμα, η όρεξη σε συνδυασμό με την προσδοκία επίτευξης του σκοπού της δημιουργεί την ελπίδα. Ενώ αντίστροφα όταν απουσιάζει η προσδοκία επίτευξης του σκοπού (σε συνδυασμό με την όρεξη), τότε δημιουργείται το πάθος που ονομάζουμε απελπισία. Ακόμα δεν πρέπει να ξεχάσουμε να αναφέρουμε το πάθος της περιέργειας. Η περιέργεια είναι η "επιθυμία να γνωρίσουμε το γιατί και το πώς" (Λ. σ. 127) και αποτελεί διαρκή απόλαυση για τον άνθρωπο. Επιπλέον η περιέργεια είναι ένα πάθος που ξεχωρίζει τον άνθρωπο από τα ζώα διότι διακρίνεται αποκλειστικά σ' αυτόν.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να επισημάνουμε πως, παρότι το αίσθημα του φόβου δεν συμπεριλαμβάνεται στα βασικά πάθη, αποτελεί ένα από τα κυριότερα κατά τον Χομπς, όπως θα διαπιστώσουμε κατά την διάρκεια της μελέτης μας. Ο Χομπς σημειώνει πως ο φόβος αποτελεί ένα πάθος το οποίο εμπεριέχει την αποστροφή. Επιπλέον ο φόβος που δημιουργείται χωρίς την γνώση της αιτίας ή του αντικειμένου που τον προκαλεί αποκαλείται πανικός. Το πάθος αυτό δημιουργείται υπό την προϋπόθεση ότι υπάρχει ένα πλήθος ανθρώπων.

Η θρησκεία συγκαταλέγεται στα πάθη. Θρησκεία ονομάζεται "ο φόβος μιας άορατης δύναμης" (Λ., σ. 127). Διακρίνεται, κατά τον Χομπς, σε δύο σκέλη. Είτε το

ονομάζουν δεισιδαιμονία, εάν προέρχεται από απαγορευμένους μύθους, ή αλλιώς αληθινή θρησκεία. Ο φόβος που εμπεριέχει στηρίζεται στην άγνοια των όσων μπορούν να βλάψουν ενδεχομένως τον άνθρωπο. Έτσι οι άνθρωποι τείνουν να υποθέτουν και να επινοούν διάφορα είδη αόρατων δυνάμεων. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να φοβούνται τις ίδιες τους τις φαντασίες, να τις επικαλούνται στις δύσκολες στιγμές, να τις ευχαριστούν για τις επιτυχίες τους, μετατρέποντας τα πλάσματα της φαντασίας τους σε θεούς τους. Κατά αυτόν τον τρόπο οι άνθρωποι έχουν φτιάξει αναρίθμητα είδη θεών. Για τον Χομπς, αυτός ο φόβος των αόρατων πραγμάτων είναι ο φυσικός σπόρος εκείνων που ο καθένας αποκαλεί θρησκεία. (Λ., σ. 176)

Όταν στον άνθρωπο πραγματοποιούνται εναλλαγές συναισθημάτων, δηλαδή εναλλαγές επιθυμίας-όρεξης και αποστροφής-φόβου, τότε αυτή η κατάσταση αποκαλείται στάθμιση. Τη στάθμιση την χαρακτηρίζει η απουσία απόφασης και η ελευθερία της όρεξης και της αποστροφής αντίστοιχα. Ο Χομπς υποστηρίζει ότι η στάθμιση τελειώνει όταν η πράξη είτε πραγματοποιηθεί είτε θεωρηθεί αδύνατη. Η κατάσταση της στάθμισης είναι μια κατάσταση όπου εμπλέκεται η λογική με τα συναισθήματα ενώ η βούληση αποτελεί την κατάληξη της διαδικασίας. Επομένως κάθε εκούσια πράξη είναι εκείνη που απορρέει από τη στάθμιση. Έτσι και οι κινήσεις επιθυμίας και οι κινήσεις αποστροφής αντίστοιχα, αποτελούν εκούσιες κινήσεις, όπως επίσης και οι κινήσεις που πραγματοποιούνται υπό το συναίσθημα του φόβου, καθώς η πράξη είναι αποτέλεσμα βούλησης που συνεπάγεται από την ύπαρξη στάθμισης (Λ., σ. 130-131).

Ένα άλλο θέμα με το οποίο καταπιάνεται ο Χομπς είναι ο τρόπος με τον οποίο μπορούν να εκφραστούν τα πάθη στη γλώσσα. Υποστηρίζει ότι σε ένα γενικό πλαίσιο όλα τα πάθη μπορούν να εκφραστούν στην οριστική έγκλιση. Η στάθμιση όμως εκφράζεται σε υποτακτική έγκλιση για να είναι δυνατόν να διατυπωθούν οι υποθέσεις και οι συνέπειες. Ακόμα, ο λόγος της επιθυμίας και της αποστροφής εκφράζεται σε έγκλιση προστακτική. Επιπλέον ο λόγος της ματαιοδοξίας, της αγανάκτησης, του οίκτου, και της εκδικητικότητας εκφράζεται με την ευκτική. Τέλος, ο λόγος που φανερώνει επιθυμία για γνώση εκφράζεται με την ερωτηματική έγκλιση (Λ., σ.131).

Κλείνοντας το κεφάλαιο, ο Χομπς υποστηρίζει πως η ανθρώπινη ζωή είναι μια συνεχής κίνηση, έχοντας κάποιες φορές θετικό φορτίο ονομάζοντας την επιθυμία ενώ κάποιες άλλες με αρνητικό αποκαλώντας την αποστροφή. Ευδαιμονία ονομάζει την διαρκή επιθυμία απόκτησης νέων πραγμάτων για τον άνθρωπο με σκοπό την βελτίωση της ζωής του. Συμπερασματικά καταλήγει πως όπως δεν είναι δυνατόν να υφίσταται ζωή δίχως αισθήσεις, έτσι δεν είναι δυνατόν να υφίσταται ζωή χωρίς επιθυμίες και φόβους (Λ., σ. 132).

Μελετώντας το πρώτο μέρος της πραγματείας του Χομπς που αφορά την ανθρώπινη φύση και ειδικότερα τα ανθρώπινα πάθη διαπιστώνουμε πως το συναίσθημα του φόβου δεν έχει κάποια ξεχωριστή θέση. Εμβαθύνοντας όμως και στα υπόλοιπα κεφάλαια θα διαπιστώσουμε πως ο φόβος αποτελεί το επικρατέστερο συναίσθημα στη σύσταση της ανθρώπινης φύσης, καθώς η ύπαρξη της αβεβαιότητας που επικρατεί στην φυσική κατάσταση, που θα μελετήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο της εργασίας μας, βυθίζει ανεμπόδιστα τον άνθρωπο στον φόβο του βίαιου θανάτου. Στο σημείο αυτό, θα μπορούσαμε να πούμε πως το πάθος του φόβου ενυπάρχει ούτως ή άλλως στην ανθρώπινη φύση, άλλα θα επεκταθούμε αναλυτικότερα σε αυτό το θέμα στο επόμενο κεφάλαιο που θα αναφερθούμε στη φυσική κατάσταση του ανθρώπου. Αργότερα ακόμα θα διαπιστώσουμε πως ο φόβος έχει επίσης καθοριστικό ρόλο για τον Χομπς και στη σύσταση πολιτικής κοινότητας αλλά και στη δημιουργία της θρησκείας αυτής καθ' αυτήν. Συμπερασματικά, διαβάζοντας κάποιος μόνο την ανάλυση της ανθρώπινης φύσης δεν θα μπορούσε να καταλάβει πόσο κομβικό είναι το συναίσθημα του φόβου στην χομπσιανή φιλοσοφία, άλλα μελετώντας και τα μετέπειτα κεφάλαια φανερώνεται ο ξεχωριστός ρόλος που του δίνει ο Χομπς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Η ΦΥΣΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Η κατά τον Χομπς φυσική κατάσταση του ανθρώπου θα μπορούσε κάλλιστα να αποτυπωθεί με μια λέξη: αυτοσυντήρηση. Σε αυτήν την κατάσταση ο άνθρωπος ωθείται αποκλειστικά από τις ορέξεις του και από την ελευθερία που διαθέτει ούτως ώστε τις επιθυμίες του αυτές να τις κάνει πράξη. Η αυτοσυντήρηση αποτελεί το μεγαλύτερο αγαθό όλων στην προπολιτική κατάσταση, καθώς κάθε φυσικό ον από τη στιγμή που έρχεται στην ζωή έχει ως σκοπό τη συνέχιση του βίου του. Σύμφωνα με τον Χομπς η αυτοσυντήρηση συνιστά την πρωταρχική επιδίωξη όλων των ανθρώπων εφόσον συνδέεται άμεσα με την συνέχιση της ίδιας της ζωής και σχετίζεται επίσης με την εξασφάλιση των μέσων ούτως ώστε να επιτευχθεί ο σκοπός αυτός. Επομένως η συνέχιση της ζωής προϋποθέτει την αυτοσυντήρηση, πράγμα που την κάνει αυτοσκοπό για κάθε έμβιο ον. Όμως αλληλένδετη με την αυτοσυντήρηση είναι και η αυτοάμυνα. Όπως προείπαμε, κάθε ζωντανός οργανισμός προσπαθεί να διατηρήσει τη φύση του. Στην περίπτωση που απειλείται η ζωή του μπορεί να χρησιμοποιήσει οποιοδήποτε τρόπο με σκοπό να εξασφαλίσει την αυτοσυντήρηση του. Όλα τα μέσα είναι θεμιτά στην φυσική κατάσταση, διότι η αυτοσυντήρηση αποτελεί το μέγιστο αγαθό.

Έτσι, έχοντας νόμιμο μερίδιο όλα τα άτομα στην αυτοσυντήρηση και τη διατήρηση της ύπαρξης τους, μπορούν να προβούν σε οποιαδήποτε ενέργεια, όσο σκληρή και αποτρόπαια και αν είναι, η οποία θα τους προστάτευε ενδεχομένως από τον αφανισμό τους. Επομένως η υπεράσπιση της αυτοσυντήρησης του ατόμου, με οποιοδήποτε μέσο, είναι θεμιτή και αποτελεί ένα αδιαμφισβήτητο φυσικό δικαίωμα. Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφέρουμε πως η έννοια του δικαίου στην φυσική κατάσταση δεν σημαίνει παρά την ελευθερία που διαθέτει κάθε άτομο ούτως ώστε να προστατέψει με κάθε τρόπο τη ζωή του.¹¹

Για τον Χομπς οι έννοιες του δικαίου και της αδικίας δεν έχουν καμία απολύτως θέση στη φυσική κατάσταση. Αυτό συμβαίνει διότι δεν υπάρχουν νόμοι. Οι έννοιες αυτές (της δικαιοσύνης και της αδικίας) μόνο κάτω από το καθεστώς νόμων μέσα σε ένα κράτος αποκτούν νόημα. Και στην φυσική κατάσταση ούτε κράτος υπάρχει ούτε νόμοι, με αποτέλεσμα όλα να είναι επιτρεπτά. Αυτό που επικρατεί στην φυσική κατάσταση είναι το φυσικό δίκαιο και αν μου επιτραπεί η έκφραση “το δίκαιο του δυνατού”. Πράγματι ο Χομπς αναφέρει πως στην φυσική κατάσταση επικρατεί ισότητα και πως εάν στερείται κάποιος σωματική δύναμη

---

¹¹ Ηλίας Βαβούρας, “Ο άνθρωπος-πολίτης στο φιλοσοφικό σχεδιασμό του Thomas Hobbes”, στο Τ. Χομπς, *Περί του πολίτη*, μτφρ. Η. Βαβούρας, επιμ. Η. Βαβούρας, Χ. Διαμάντης, Ι. Κουμασίδης, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 24 -32.

μπορεί να εξισορροπηθεί αυτό από την νόηση με την οποία είναι προικισμένος. Ένας εκ των δύο όμως πλεονεκτεί είτε με τον ένα τρόπο είτε με τον άλλο ώστε να εξουσιάσει τον αντίπαλο του. Αυτός που αποδεικνύεται ισχυρότερος σωματικά ή νοητικά, που μπορεί να χρησιμοποιήσει τα καλύτερα μέσα, διατηρεί την φύση του ενώ οι πιο αδύναμοι δεν καταφέρνουν να επιβιώσουν. Το αίσθημα του ατομικισμού και του προσωπικού συμφέροντος βρίσκονται στο προσκήνιο. Το φυσικό δίκαιο ορίζεται ως η ελευθερία που διαθέτει κάθε άτομο να χρησιμοποιήσει την ισχύ του κατά βούληση ούτως ώστε να συντηρήσει την φύση του και να ικανοποιήσει τις ορέξεις του(Λ., σ. 199).

Ο άνθρωπος ως φυσική οντότητα λειτουργεί υπό το πρίσμα των ατομικών του κινήτρων και ορέξεων. Δεν διαφαίνεται κανένα αίσθημα κοινωνικότητας που να χαρακτηρίζει την προσωπικότητα του, πράγμα που αντικατοπτρίζει καθαρά τη φυσική κατάσταση, όπου η πολιτική συγκρότηση και συνοχή απουσιάζουν. Ο άνθρωπος ζει στο απόλυτο παρόν, διότι όλα γύρω του είναι επισφαλής. Βλέψεις για το μέλλον δεν υπάρχουν, καθώς ο ίδιος δεν γνωρίζει καν αν θα καταφέρει να εξασφαλίσει το πολυτιμότερο αγαθό που αποκαλείται ζωή. Αυτή είναι η φυσική κατάσταση, ο συνεχής πόλεμος όλων μεταξύ όλων, ο αμοιβαίος φόβος όλων για όλους, η αμοιβαία ανασφάλεια όλων και το άγχος τους για την συνέχιση της ζωής. Η κατάσταση αυτή δεν έχει καμία σχέση με το καθεστώς που επικρατεί μετά την είσοδο των ανθρώπων στην πολιτική κατάσταση. Ο άνθρωπος ωθούμενος από τα ατομικά του κίνητρα παλεύει για να εξασφαλίσει το μεγαλύτερο αγαθό, την αυτοσυντήρηση του. Ένα εύγλωττο παράδειγμα θα ήταν να φανταστούμε τη φυσική κατάσταση ως μια μεγάλη και ατελείωτη αρένα, όπου όλοι όσοι παραβρίσκονται εκεί είναι μεταξύ τους εχθροί. Κανένας δεν έχει την επιλογή να αρνηθεί την μάχη. Όλοι είναι υποχρεωμένοι να πολεμήσουν ούτως ώστε να κερδίσουν την παραμονή τους στην ζωή.

Στην φυσική κατάσταση ο άνθρωπος γίνεται εχθρός με τον συνάνθρωπο του. Αυτό συμβαίνει διότι όταν δύο άνθρωποι επιθυμούν το ίδιο αντικείμενο είναι αναπόφευκτο να γίνουν εχθροί (Λ. σ. 194). Βέβαια πιο πριν ο Χομπς έχει υποστηρίξει πως είναι πολύ δύσκολο δύο άνθρωποι να ποθήσουν το ίδιο αντικείμενο, καθώς τα ίδια πράγματα δεν προκαλούν πάντοτε τις ίδιες αποστροφές και τις ίδιες ορέξεις (Λ. σ. 123). Παρόλα αυτά για να μας παρουσιάσει την φυσική κατάσταση υποστηρίζει τελικώς πως κάτι τέτοιο συμβαίνει. Σε αυτήν την περίπτωση οι άνθρωποι έρχονται σε αντιπαράθεση μεταξύ τους με αποτέλεσμα να γίνονται εχθροί. Ας μην ξεχνάμε πως στην φυσική κατάσταση επικρατεί ισότητα, καθώς η φύση έχει φροντίσει να πλάσει τους ανθρώπους ίσους ως προς τις δυνατότητες του σώματος και του νου, ούτως ώστε να γεννούνται ίσες ευκαιρίες και ίσες ελπίδες για όλους για την επίτευξη των σκοπών τους. Παρότι όμως υφίσταται ισότητα μεταξύ των ανθρώπων κατά την προκοινωνική κατάσταση, ο Χομπς καταλήγει στο συμπέρασμα πως η φυσική κατάσταση είναι μια εμπόλεμη κατάσταση. Η ισότητα

αυτή στην πραγματικότητα δεν είναι παρά ισότητα στην πρόσβαση ίσων ευκαιριών στο φυσικό πεδίο του αλληλοαφανισμού. Έτσι εκ πρώτης όψευς ενώ φαίνεται πως στην προκοινωνική κατάσταση επικρατεί η απόλυτη ελευθερία, στην πραγματικότητα αυτό που επικρατεί είναι ο απόλυτος φόβος, καθώς ο άνθρωπος είναι υποδουλωμένος στα δεσμά του φόβου του βίαιου θανάτου.¹²

Στην κατάσταση αυτή όπου όλα είναι επισφαλής, θέση έχει μόνο ο πόλεμος της αυτοσυντήρησης και της ατομικής επιβίωσης. Έτσι στην φυσική κατάσταση όλοι αγωνίζονται για την αυτοσυντήρηση τους και την εξασφάλιση των αγαθών που θα συνεισφέρουν ώστε να πραγματοποιηθεί ο σκοπός αυτός. Υπάρχουν πολλοί ανταγωνιστές που θα θέλουν να βρεθούν εμπόδιο και δεν θα διστάσουν να χρησιμοποιήσουν οποιοδήποτε μέσο ώστε να κατακτήσουν εκείνοι τον δικό τους σκοπό και να αυξήσουν τις δικές τους πιθανότητες συνέχισης της ζωής. Άλλωστε η φυσική κατάσταση, όπως έχουμε προαναφέρει, αποτελεί έναν αγώνα δίχως κανόνες, όπου ο καθένας μπορεί να χρησιμοποιήσει οποιοδήποτε μέσο ώστε να κατακτήσει τον σκοπό του. Αυτό συμβαίνει διότι τα πάθη αποτελούν τον κεντρικό γνώμονα της ανθρώπινης δράσης, και επιπλέον το αίσθημα της επικράτησης του ενός έναντι του άλλου είναι από τα ισχυρότερα.

Η άποψη του Χομπς όσον αφορά την φύση του ανθρώπου εναντιώνεται στην παραδοσιακή πολιτική φιλοσοφία και απορρίπτει την αντίληψη που δεχόταν πως ο άνθρωπος αποτελεί ένα φύσει πολιτικό και συνάμα κοινωνικό ζώο. Αντιθέτως υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος είναι ένα πρωτογενώς απολιτικό και ακοινωνικό θηρίο που μάχεται καθημερινά για την αύξηση της απόλαυσης της ζωής του και της ισχύος του, μειώνοντας ταυτόχρονα την απόλαυση, τη ζωή και την ισχύ των άλλων. Το παράδοξο είναι ότι χρησιμοποιώντας αυτήν την ιδιαίτερα απολιτική άποψη, ο Χομπς μεταγενέστερα της δίνει ένα άκρως πολιτικό νόημα, το οποίο θα αποσαφηνιστεί σε παρακάτω κεφάλαιο.¹³

Την κατάσταση που αναλύει ο Χομπς την ονομάζει φυσική, από την άποψη ότι αποτελεί προϊόν της φύσης του ανθρώπου, χωρίς να εμπλέκεται ο Λόγος. Τα συστατικά της φύσης του ανθρώπου είναι η ανασφάλεια και η ροπή του προς την σύγκρουση. Κυριαρχείται από εγωιστικά πάθη (επιθυμίες- αποστροφές). Γι' αυτό και παρατηρούμε στη φύση του ανθρώπου τρεις αιτίες διαμάχης: τον ανταγωνισμό, τη δυσπιστία και τη δόξα (Λ., σ. 195). Τα παραπάνω αίτια δικαιολογούνται ως εξής: ο ανταγωνισμός μεταξύ των ανθρώπων υπάρχει διότι όλα είναι επισφαλής στη φυσική κατάσταση και ο φόβος για την αυτοσυντήρηση είναι μεγάλος. Έπειτα, η δυσπιστία υπάρχει για τον ίδιο λόγο που προανέφερα, διότι εξαιτίας της κατάστασης αυτής δεν υπάρχει εμπιστοσύνη μεταξύ των ανθρώπων και επικρατεί

---

¹²Ηλίας Βαβούρας, "Ο άνθρωπος-πολίτης στο φιλοσοφικό σχεδιασμό του Thomas Hobbes", ό. π , σ. 44.

¹³Στο ίδιο, σ. 31.

ανασφάλεια ανάμεσα τους. Και τέλος η δόξα αποτελεί αιτία διαμάχης διότι ο άνθρωπος από την φύση του επιδιώκει αύξηση της ισχύος του. Ακόμα θέλει να έχει πρόσβαση στην ευδαιμονία, δηλαδή να κάνει πράξη όλες του τις επιθυμίες. Αυτή η τάση του ανθρώπου για συνεχή πραγματοποίηση των επιθυμιών του συνεπάγεται με την αύξηση της ισχύος του, δηλαδή της ασίγαστης επιθυμίας για επιπλέον ισχύ. Γι' αυτούς τους λόγους, η φυσική κατάσταση, ως κατάσταση πολέμου όλων εναντίον όλων, αυτοτροφοδοτείται και διαιωνίζεται, καθώς ο εγωισμός και τα άλλα γνωρίσματα του ανθρώπου δημιουργούν μια κατάσταση ανασφάλειας και συγκρούσεων. Υπάρχει όμως η δυνατότητα να απαλλαγούν από αυτήν την κατάσταση οι άνθρωποι. Το ένα μέρος της λύτρωσης βρίσκεται στα πάθη και το άλλο στον Λόγο, τα οποία θα μεσολαβήσουν ώστε να επιτευχθεί η αλλαγή, μέσω της σύναψης του συμβολαίου (Λ., σ.198).

Η ανάλυση της φυσικής κατάστασης από τον Χομπς αποσκοπεί να αναδείξει μια συνθήκη ακραίων συγκρούσεων και ανασφάλειας που αποτελούν συστατικά της φύσης του ανθρώπου. Έτσι η φυσική κατάσταση είναι ταυτόσημη με την εμπόλεμη κατάσταση στην οποία οδηγείται ο άνθρωπος εξαιτίας των γνωρισμάτων που τον διακρίνουν. Η απαρχή είναι τα εγωιστικά πάθη τα οποία με την σειρά τους κατευθύνουν τα άτομα σε συγκρουσιακές καταστάσεις. Το συμπέρασμα όμως είναι ένα, πως τα συστατικά της φύσης του ανθρώπου είναι τέτοια ώστε να επιφέρουν μια κατάσταση συνεχούς πολέμου και ανασφάλειας, πράγμα που ο Χομπς θέλει να καταστήσει κατανοητό.

Η ανθρώπινη φύση γίνεται αντιληπτή βάσει των επιθυμιών και των αποστροφών που κατακλύζουν το άτομο. Αυτές με την σειρά τους οδηγούν σε μια διαρκή συγκρουσιακή κατάσταση, που όπως έχουμε επί πολλακίς επιφέρει ανασφάλεια. Η ανασφάλεια αυξάνει επιπλέον τον ανταγωνισμό και εκείνος με την σειρά του την επιθετικότητα, με αποτέλεσμα το αίσθημα της κυριαρχίας επί των πάντων να αυξάνεται επικίνδυνα. Αυτό σημαίνει πως η επιθυμία για ολοένα και περισσότερη ισχύ και εξουσιασμό τροφοδοτείται επιπλέον και ενισχύεται. Σκοπός βέβαια δεν παύει να είναι η εξασφάλιση της ζωής του ατόμου και η διασφάλιση των αγαθών που εκείνη τη στιγμή βρίσκονται στην κυριαρχία του.

Είναι προφανές για τον Χομπς και για κάθε αναγνώστη του έργου του πως η εμπόλεμη κατάσταση είναι ανεπιθύμητη καθώς στην κατάσταση αυτή η ίδια η ζωή του ανθρώπου όπως και τα αγαθά του απειλούνται διαρκώς. Έτσι μπορούμε να βγάλουμε το συμπέρασμα πως η φυσική κατάσταση εμποδίζει τους ανθρώπους να δημιουργήσουν μια κοινότητα.¹⁴

---

¹⁴Ιόλη Πατέλλη, *Η φιλοσοφία του Hobbes. Λόγος και αιτιότητα στην νέα φυσική και πολιτική επιστήμη*, εκδότης ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Δεκέμβριος 1995, σ. 103-122

Η φυσική κατάσταση της ανθρωπότητας στην φιλοσοφία του Χομπς είναι, λοιπόν, ο πόλεμος. Ο άνθρωπος εκ φύσεως αποτελεί ένα ανταγωνιστικό και ευάλωτο ον, το οποίο προσπαθεί να υπερισχύσει έναντι των άλλων με στόχο του την επιβίωση. Καθώς η ζωή είναι αβέβαιη και ο φόβος του βίαιου θανάτου επικρατεί, οι άνθρωποι γίνονται όλο και πιο καχύποπτοι, και ο φθόνος επικρατεί στις ψυχές τους. Επειδή όλα είναι επισφαλής στην προκοινωνική κατάσταση ο άνθρωπος φθονεί αυτόν που καταφέρνει να επιβιώσει. Ας μην ξεχνάμε πως σε τούτη την κατάσταση είναι επιτρεπτά όλα τα μέσα που εξασφαλίζουν την επιβίωση. Έτσι τη μία στιγμή κάτι μπορεί να ανήκει στον ένα και την επόμενη σε άλλον. Αυτό μπορεί να καταστήσει κατανοητό γιατί αναφέρομαι στην ύπαρξη του φθόνου κατά την φυσική κατάσταση. Ο Χομπς υποστηρίζει ότι ο πιο ασφαλής δρόμος για το κάθε άτομο ξεχωριστά, ώστε να εξασφαλιστεί από την αμοιβαία αβεβαιότητα, είναι να προκαταβάλει τους άλλους, δηλαδή το να κυριαρχήσει είτε με την βία είτε με την κολακεία σε όσο το δυνατόν περισσότερους ανθρώπους, ούτως ώστε να αποκλείσει οποιαδήποτε ενεργεία ενδέχεται να τον βλάψει (Λ. σ. 194).

Ο Χομπς θεωρεί βασική προϋπόθεση να γίνει κατανοητό πως το ύψιστο αγαθό στην φυσική κατάσταση του ανθρώπου είναι η αυτοσυντήρηση. Σε αυτό το σημείο για μια ακόμα φορά διαφαίνεται η υλιστική προσέγγιση που χαρακτηρίζει τη φιλοσοφία του. Όπως ήδη έχουμε αναφέρει η εγκόσμια κατάσταση ενδιαφέρει τον Χομπς και αποτελεί το μέγιστο αγαθό. Από τη στιγμή που ο άνθρωπος φύγει από αυτόν τον κόσμο της ύλης παύει και το ενδιαφέρον του Χομπς. Επομένως η υλιστική προσέγγισή του συνάμα με την εικόνα της φυσικής κατάστασης που προτείνει φανερώνουν για μια ακόμα φορά το ενδιαφέρον του για τη ζωή στον παροντικό χρόνο. Η ζωή αποτελεί το μέγιστο αγαθό και γι' αυτό όλα είναι επιτρεπτά για την υπεράσπιση της.

Έτσι ο Χομπς καθιστά φανερό πως όσο οι άνθρωποι ζουν χωρίς μια κοινή εξουσία ικανή να τους επιβληθεί και να τους έχει όλους υποταγμένους, βρίσκονται σε μια συνεχή κατάσταση πολέμου. Αυτός ο πόλεμος συγκεκριμένα είναι ένας πόλεμος όλων εναντίον όλων. Επιπλέον ο Χομπς τονίζει ότι ο πόλεμος αυτός δεν συνίσταται αποκλειστικά σε έμπρακτη σύγκρουση στο πεδίο της μάχης, αλλά εμπεριέχει όλο το χρονικό διάστημα στο οποίο ενυπάρχει η βούληση για ένοπλη αναμέτρηση. Χαρακτηριστικό της εμπόλεμης κατάστασης είναι η ευκρινής τάση ή προδιάθεση για αναμέτρηση. Επομένως ο χρόνος κατά τον οποίο απουσιάζει αυτή η τάση για αναμέτρηση αποκαλείται ειρήνη (Λ., σ. 196).

Υπό αυτό το καθεστώς πολέμου, κάθε άνθρωπος είναι εχθρός κάθε άλλου ανθρώπου. Φυσικό επακόλουθο είναι πως οι άνθρωποι ζουν χωρίς ασφάλεια και όλα είναι επισφαλής. Ο ανθρώπινος βίος είναι μοναχικός, σκληρός και κτηνώδης καθώς το κινούν όλων είναι ο φυσικός πόθος. Επιπλέον όλες οι πράξεις είναι επιτρεπτές, εφόσον δεν υπάρχει κάποιος νόμος ούτως ώστε να εξασφαλίζει και να

προστατεύει τους ανθρώπους. Αλλά για να μπορέσουν να δημιουργηθούν νόμοι πρωτίστως πρέπει να συμφωνηθεί από κοινού ποιο θα είναι το πρόσωπο που θα τους θεσπίσει.

Όπως αναφέραμε νωρίτερα, ένα ακόμα χαρακτηριστικό του πολέμου όλων εναντίον όλων είναι ότι απουσιάζουν οι έννοιες της δικαιοσύνης και της αδικίας. Η έννοια της δικαιοσύνης σχετίζεται με τους ανθρώπους που βρίσκονται μέσα σε μια κοινωνία. Επίσης μια ακόμα συνέπεια της φυσικής κατάστασης ως κατάστασης πολέμου είναι ότι δεν υπάρχει ιδιοκτησία. Έτσι στον καθένα ανήκει οτιδήποτε μπορεί να αρπάξει, και μάλιστα για όσο καιρό μπορεί να το διατηρήσει. Με άλλα λόγια, στην φυσική κατάσταση, εφόσον νόμοι και εξουσία απουσιάζουν, το επακόλουθο είναι πως ούτε η ιδιοκτησία υφίσταται. Η ιδιοκτησία εμφανίζεται την στιγμή που θα δημιουργηθεί μια ικανή πολιτική κοινότητα που θα θεσπίσει νόμους και θα κατοχυρώσει δικαιώματα στους υπηκόους της. Το μόνο δικαίωμα που υπάρχει είναι το λεγόμενο φυσικό δικαίωμα, δηλαδή η ελευθερία που διαθέτει ο κάθε άνθρωπος ούτως ώστε να χρησιμοποιήσει την ισχύ του με απώτερο σκοπό να συντηρήσει την φύση του.¹⁵

Ο Χομπς διακρίνει την γραμμή που χωρίζει την έννοια του νόμου από εκείνη του δικαιώματος. Πιο συγκεκριμένα, διευκρινίζει ότι ένας νόμος της φύσης, αποτελεί μια εντολή ή έναν γενικό κανόνα και απαγορεύει στον άνθρωπο να κάνει κάτι. Αντιθέτως, η έννοια του δικαιώματος εμπεριέχει την ελευθερία του πράττειν και του απέχειν. Επομένως, για όσο ο κάθε άνθρωπος διατηρεί το φυσικό του δικαίωμα να πράττει κατά τη βούληση του, όλοι οι άνθρωποι βρίσκονται σε εμπόλεμη κατάσταση.

Ωστόσο υπάρχει η δυνατότητα οι άνθρωποι να απαλλαγούν από αυτήν τη ζοφερή κατάσταση. Ένα μέρος της λύτρωσης τους βρίσκεται στα ανθρώπινα πάθη και το άλλο στον Λόγο όπως αναφέραμε νωρίτερα. “Τα πάθη που ωθούν τους ανθρώπους προς την ειρήνη είναι ο φόβος του θανάτου, η επιθυμία των πραγμάτων που απαιτούνται για μια άνετη διαβίωση και η ελπίδα ότι αυτά θα αποκτηθούν με την εργατικότητα”(Λ. σ. 198). Ο ορθός Λόγος προβάλλει τους κατάλληλους όρους ούτως ώστε οι άνθρωποι να οδηγηθούν σε μια ειρηνική διαβίωση.

Ο φόβος καταλαμβάνει καίρια θέση στη φυσική κατάσταση. Όπως έχουμε αναφέρει, η κατάσταση αυτή κάλλιστα θα μπορούσε να παρομοιαστεί με μια αρένα μάχης, όπου όλοι οι παραβρισκόμενοι είναι μεταξύ τους αντίπαλοι και το ενδεχόμενο ο αντίπαλός τους να τους στερήσει τη ζωή στοιχειώνει την κάθε τους

---

¹⁵ Πιο συγκεκριμένα με τον όρο ελευθερία ο Χομπς θα διευκρινίσει ότι εννοεί την απουσία εξωτερικών προσκομμάτων που παρεμποδίζουν την επίτευξη της επιθυμητής πράξης (Λ., σ. 199).

σκέψη. Επομένως αυτό που επικρατεί είναι ο διαρκής και αμοιβαίος φόβος των ανθρώπων. Όλοι φοβούνται τους πάντες. Ο φόβος αυτός μπορεί να χωριστεί σε δύο σκέλη: ως αμοιβαίος φόβος (όλοι φοβούνται όλους) και ως ο ατομικός φόβος που διακρίνεται σε κάθε άτομο ξεχωριστά το οποίο φοβάται για την συνέχιση του προσωπικού του βίου. Ο Λέο Στράους έχει σημειώσει πολύ εύστοχα ότι το ισχυρότερο πάθος όλων είναι ο φόβος του θανάτου που γίνεται πολύ χειρότερος όταν προκαλείται από άλλο πρόσωπο.¹⁶ Μένει τώρα να δούμε εάν με τη μετάβαση από την φυσική στην πολιτική κατάσταση ο φόβος παραμένει το κυρίαρχο πάθος. Αυτό όμως θα το μάθουμε στο επόμενο κεφάλαιο της εργασίας.

Ο πόλεμος όλων εναντίον όλων αντιπροσωπεύει την σκοτεινή προπολιτική κατάσταση, δηλαδή την φυσική κατάσταση. Η απαλλαγή του ανθρώπου από αυτήν έρχεται με τη χρήση του ανθρώπινου Λόγου και τη συμβολή ορισμένων παθών όπως προείπαμε. Ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται πως στην παρούσα κατάσταση δεν του εξασφαλίζεται με σιγουριά η αυτοσυντήρηση του, με αποτέλεσμα να πάρει την απόφαση να την εγκαταλείψει. Αναλυτικότερα θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο πως ο άνθρωπος με την παρέμβαση του λόγου φτάνει στη σύμβαση και καθίσταται μέλος μιας πολιτικής κοινότητας, με κοινή πολιτική εξουσία που θα του εξασφαλίσει την πολυπόθητη ειρήνη.

---

¹⁶ Leo Strauss, *Φυσικό δίκαιο και ιστορία*, προλ. Κέργουιν Τζερόμ, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, Γνώση, Αθήνα 1988, σ. 218.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ ΚΑΙ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Στο παρόν κεφάλαιο, όπως μαρτυρεί και ο τίτλος του, θα μελετήσουμε αναλυτικά το κοινωνικό συμβόλαιο και πώς αυτό συμβάλλει ούτως ώστε να συσταθεί ένα αυτοδύναμο κράτος. Στο προηγούμενο κεφάλαιο, διαπιστώσαμε πως ο άνθρωπος είναι, κατά τον Χομπς, ένα ον καταδικασμένο στη φυσική κατάσταση της αβεβαιότητας και του φόβου του βίαιου θανάτου. Αυτό είναι το σκληρό παρόν που βιώνει ο άνθρωπος πριν από τη σύσταση πολιτικής κοινότητας και βρίσκεται εγκλωβισμένος εντός του. Μέσω όμως του κοινωνικού συμβολαίου, έχει την ευκαιρία να απελευθερωθεί από αυτήν τη δέσμια κατάσταση. Του δίνεται η δυνατότητα να βρεθεί ως μέλος σε ένα σύνολο, την κοινωνία όπου θα υπάρχει ένας κυρίαρχος ο οποίος θα μεριμνά για την κοινωνική ευταξία και την ευημερία. Για να φτάσουμε στην μετάβαση από την φυσική στην πολιτική κατάσταση, πρώτα πρέπει να μελετήσουμε τι μεσολαβεί για να στεφθεί με επιτυχία αυτή η ενέργεια. Αναφέρομαι φυσικά στην συμβολή και τον καίριο ρόλο του κοινωνικού συμβολαίου. Ας δούμε όμως αναλυτικότερα πώς θα πραγματοποιηθεί αυτή η μετάβαση.

Προτού αναφερθούμε στο κοινωνικό συμβόλαιο, οφείλουμε να σταθούμε στη θεωρία του φυσικού δικαίου. Στην προκοινωνική κατάσταση, πριν από την θέσπιση νόμων αποδεκτών, ο κάθε άνθρωπος έχει, όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, το φυσικό δικαίωμα και την ελευθερία να χρησιμοποιεί την ισχύ που διαθέτει ούτως ώστε να διατηρεί την φύση του. Αναφαίρετο φυσικό δικαίωμα για τον άνθρωπο αποτελεί η αυτοσυντήρηση και η αυτοάμυνά του. Όμως όσο ο κάθε άνθρωπος διατηρεί αυτό του το φυσικό δικαίωμα να πράττει κατά το δοκούν, αυτόματα το ανθρώπινο είδος βυθίζεται στον πόλεμο όλων εναντίον όλων (Λ., σ. 199-200). Σε αυτό το σημείο πρωτοεμφανίζεται ο προβληματισμός της πιθανής παραίτησης του ατόμου από αυτό το φυσικό δικαίωμα της ελευθερίας του πράττειν, με σκοπό την φυγή του από την φυσική κατάσταση. Το κάθε άτομο πιθανολογεί ότι η λύτρωση ίσως έρθει με την απεμπόληση των φυσικών του δικαιωμάτων και με τούτη την προϋπόθεση εμφανίζεται το κοινωνικό συμβόλαιο.

Η θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τη νεότερη πολιτική φιλοσοφία. Επιπλέον για ορισμένους μελετητές “το κοινωνικό συμβόλαιο αποτελεί απάντηση στο ερώτημα της προέλευσης της κοινωνίας”.¹⁷ Πράγματι το ενδιαφέρον γύρω από το ζήτημα της σύστασης της πολιτικής κοινότητας ήταν έντονο στην ιστορία της πολιτικής σκέψης. Οι απαντήσεις που

---

¹⁷ Άρης Στυλιανού, *Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου. Από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 20.

έχουν δοθεί είναι δύο: Η μία υποστηρίζει πως η προέλευση είναι φυσική και η δεύτερη ότι είναι τεχνητή. Για την πρώτη, η κοινωνία υπάρχει εκ φύσεως ενώ για τη δεύτερη, η κοινωνία αποτελεί ένα καθαρά ανθρώπινο κατασκεύασμα. Για να ισχύει, η δεύτερη απάντηση προϋποθέτει πως η κοινωνία δημιουργείται μέσω μιας συμφωνίας ανθρώπων, η οποία αποκαλείται σύμβαση, σύμφωνο ή αλλιώς συμβόλαιο. Με δεδομένες τις δύο αυτές οδούς, μας γίνεται απόλυτα ξεκάθαρο ποια επιλέγει να ακολουθήσει ο Χομπς και ποια είναι τα θεμέλια που στηρίζεται για να επιτύχει την επιχειρηματολογία του. Ο Χομπς υποστηρίζει ότι η κοινωνία αποτελεί ένα καθαρά ανθρώπινο οικοδόμημα, το οποίο πραγματοποιείται χάρη στον νου και την τέχνη που διακρίνει τον άνθρωπο.¹⁸

Ο άνθρωπος βυθισμένος στη φυσική κατάσταση έχει λοιπόν μια μοναδική διέξοδο να απαλλαγεί από αυτήν μέσω μιας αμοιβαίας συμφωνίας, δηλαδή του κοινωνικού συμβολαίου. Συμβόλαιο ονομάζεται “η αμοιβαία μεταβίβαση δικαιώματος.(...) Όταν η μεταβίβαση δικαιώματος δεν είναι αμοιβαία(...) τότε δεν πρόκειται για συμβόλαιο, αλλά για δώρο, δωρεά ή χάρη” (Λ., σ. 202-203). Σε ένα συμβόλαιο, “τα συμβαλλόμενα μέρη δεσμεύονται εξίσου και μεταβιβάζουν ταυτόχρονα τα δικαιώματά τους”.¹⁹

Εδώ θέλω να κάνω μια σημαντική διευκρίνιση. Ο άνθρωπος, από την στιγμή που αποφασίζει να απεμπολήσει την ελευθερία του πράττειν κατά βούληση, απαλλάσσετε από τα δεσμά της φυσικής κατάστασης. Το σημείο της απόφασης αποτελεί το μεταβατικό σημείο για τον άνθρωπο που αφήνει πίσω του τη μια κατάσταση για να περάσει στην άλλη. Επομένως διαπιστώνουμε η στιγμή της απόφασης αποτελεί ίσως το πιο κομβικό μέρος που σηματοδοτεί τη μετάβαση από τη φυσική, προκοινωνική κατάσταση στην πολιτική κατάσταση, όπου θα υφίσταται ένας κρατικός θεσμός.²⁰

Έτσι οι άνθρωποι μεταβιβάζοντας το σύνολο των δικαιωμάτων τους σε μια κοινή αρχή, αφήνουν πίσω τους οριστικά τη φυσική κατάσταση και γίνονται μέλη στην πολιτική κοινότητα. Πιο συγκεκριμένα η διατύπωση του συμβολαίου είναι η εξής: “Εξουσιοδοτώ αυτόν τον άνθρωπο ή αυτήν την συνέλευση ανθρώπων και απεμπολώ το δικαίωμα μου να αυτοκυβερνώμαι υπό τον όρο ότι θα απεμπολήσεις και εσύ το ίδιο δικαίωμα σου και θα εξουσιοδοτήσεις όλες τις πράξεις σου κατά τον

---

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 20-21. Αξίζει να σημειώσουμε πως την χρονική περίοδο που ο Χομπς συγγράφει τα έργα του *Περί του πολίτη* και *Λεβιάθαν*, στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, το φυσικό δίκαιο έχει αποκτήσει πλέον καθολικό χαρακτήρα, έχει επιπλέον ανεξαρτητοποιηθεί από το θετικό δίκαιο και αναγνωρίζεται πια από κάθε άνθρωπο, στο ίδιο, σ.76. Μιλώντας για το φυσικό δίκαιο αναφερόμαστε στο φυσικό δικαίωμα που διακρίνει κάθε άνθρωπο, ούτως ώστε να χρησιμοποιήσει την ισχύ του κατά βούληση, με σκοπό να διατηρήσει την φύση του. Βεβαίως σημαντικό κομμάτι είναι η ελευθερία που διαθέτει το άτομο, δηλαδή η παρουσία ή η απουσία εξωτερικών εμποδίων για την επίτευξη της πράξης του. Συνοψίζοντας θα λέγαμε πως το φυσικό δικαίωμα αντιστοιχεί με την αυτοάμυνα.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 111.

²⁰ Στο ίδιο, σ. 110-111.

ίδιο τρόπο”. (Λ. σ. 241) Όλα τα συμβαλλόμενα άτομα μεταβιβάζουν το δικαίωμα τους σε κάποιον τρίτο. Η απεμπόληση των φυσικών δικαιωμάτων πρέπει να είναι συνολική για να έχει αποτέλεσμα. Αν ένας ή κάποιοι μόνο απεμπολήσουν το φυσικό τους δικαίωμα, δεν έχουν κανένα συνολικό όφελος καθώς το μόνο που προσφέρουν είναι η μείωση των εμποδίων για κάποιο ή κάποια άλλα άτομα τα οποία ευκολότερα θα μπορέσουν να ασκήσουν το δικό τους φυσικό δικαίωμα. Αυτό το τρίτο πρόσωπο στο οποίο μεταβιβάζονται τα δικαιώματα βρίσκεται εκτός των δεσμών του συμβολαίου και έχει το αποκλειστικό δικαίωμα να αποφασίζει και να πράττει ως αντιπρόσωπος των μετεχόντων στο συμβόλαιο. Ονομάζεται ανώτατος άρχων ή κυρίαρχος ενώ όλα τα υπόλοιπα άτομα που έχουν μεταβιβάσει σε αυτόν τα δικαιώματά τους αποκαλούνται υπήκοοι (Λ., σ. 240-242).

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναγνωρίσουμε στον Χομπς ότι, αν και ο ίδιος επιθυμούσε να δει μια μοναρχική εξουσία ως αρχή του κράτους, όταν παραθέτει τον ορισμό του κοινωνικού συμβολαίου αφήνει την πιθανότητα να υπάρξει ως αρχή του κράτους και μια συνέλευση ατόμων, δηλαδή μια αρχή δημοκρατική. Η φανερότητα της προτίμησης προς ένα μοναρχικό καθεστώς γίνεται αντιληπτή στην πορεία της ανάπτυξης του έργου του όπου επιλέγει την εκδοχή με τον ένα και μοναδικό κυρίαρχο να διοικεί το κράτος.

Για να διασφαλιστεί η συμφωνία κατά τη διάρκεια του χρόνου και για να τη διέπει σταθερότητα, είναι απαραίτητη μια κοινή εξουσία, ικανή να εμπνέει δέος και να κατευθύνει τις πράξεις των μελών του κράτους προς το κοινό όφελος. Στόχος είναι η εσωτερική ειρήνη, η γαλήνη και η αμοιβαία αρωγή των υπηκόων έναντι των εξωτερικών εχθρών (Λ., σ. 240-241). Αυτή η ανώτατη αρχή δεν είναι άλλος παρά ο κυρίαρχος. Αυτός αποτελεί το πρόσωπο το οποίο θα θεσπίσει νόμους και η ύπαρξη του θα δώσει πλέον νόημα στις έννοιες του δικαίου και της αδικίας. Να θυμίσουμε πως πριν την πολιτική κατάσταση, οι έννοιες αυτές του δικαίου και της αδικίας δεν είχαν κανένα απολύτως νόημα. Στην φυσική κατάσταση αυτό που επικρατεί είναι το φυσικό δίκαιο, δηλαδή το δικαίωμα που έχει ο καθένας να χρησιμοποιήσει τη δύναμη που διαθέτει με σκοπό την αυτοσυντήρηση του. Επιπλέον, ο κυρίαρχος είναι αυτός που θα επιβάλλει σε όλους την τήρηση των συμβάσεων και θα διασφαλίζει την ιδιοκτησία κατοχυρώνοντας το δικαίωμα του έχειν. Τα αγαθά τα οποία ανήκουν σε ένα άτομο θα συνεχίσουν να βρίσκονται στην κατοχή του, χωρίς τον φόβο ότι οποιαδήποτε στιγμή κάποιος μπορεί να καταπατήσει την περιουσία του, όπως συνέβαινε στη φυσική κατάσταση. Στο πρόσωπο του κυρίαρχου, οι υπήκοοι έχουν εμπιστευθεί την κυρίαρχη εξουσία της πολιτείας. Σκοπός του είναι να διασφαλίσει την ασφάλεια των υπηκόων του. Μιλώντας για ασφάλεια δεν αναφερόμαστε απλά στην επιβίωση αλλά στην καλοζωία, δηλαδή σε μια ευχάριστη και άνετη ζωή. Στην περίπτωση όμως που παύσει η προστασία από την κρατική εξουσία, τότε παύει να υφίσταται και το ίδιο το κράτος. Κάθε καθήκον υπακοής εκλείπει και οι άνθρωποι επιστρέφουν στη “φυσική” τους ελευθερία. Επομένως

παρατηρούμε πως “η σχέση μεταξύ προστασίας και υπακοής είναι ο άξονας γύρω από τον οποίο περιστρέφεται η κρατική κατασκευή του Χομπς”.²¹

Στα χέρια του κυρίαρχου βρίσκεται και η δικαστική εξουσία. Αυτός είναι που θα κρίνει την ποινή στον κάθε παραβάτη του νόμου και θα του αναγγείλει την ετυμηγορία. Μόνο εκείνος αποφασίζει την τιμωρία αυτού που έχει σφάλει, όπως και σε αντίθετη περίπτωση κάποιας καλής πράξης αυτός είναι που θα ανταμείψει τους υπηκόους του. Ακόμα, ο ίδιος επιλέγει και ορίζει τους συμβούλους του και τους ανθρώπους που θα πλαισιώνουν τον κοινωνικό του περίγυρο. Φυσικά έχει την αποκλειστική εξουσία να απονέμει τίτλους τιμής και να επιβραβεύει λαμπρά όποιον επιτυγχάνει. Επιπροσθέτως, ο Κυρίαρχος που είναι αρμόδιος για την εξωτερική πολιτική του κράτους, οφείλει να διατηρεί ειρηνικές σχέσεις με τις γειτονικές χώρες ενώ ταυτόχρονα πρέπει να έχει τον στρατό σε ετοιμότητα για μια ενδεχόμενη επίθεση. Τέλος ο κυρίαρχος είναι αυτός που κρίνει ποια δόγματα είναι επιτρεπτά και ποιες απόψεις είναι ανεκτές. Ωστόσο κανένας δεν μπορεί να εγγυηθεί πως ο κυρίαρχος που θα κατέχει ολοκληρωτικά την εξουσία θα είναι ικανοποιητικά φωτισμένος ώστε να επιτελέσει το έργο που έχει επωμιστεί. Έτσι, “ο υποκειμενισμός του καθενός αντικαθιστάται απλώς από τον υποκειμενισμό του κυρίαρχου”.²²

Επιπλέον, μόνο ο κυρίαρχος, είτε ως πρόσωπο είτε ως συνέλευση, συνεχίζει να βρίσκεται στη φυσική κατάσταση, ελεύθερος κατά βούληση και υπόλογος μόνο έναντι του εαυτού του, με μοναδική δέσμευση να προασπίζει την αυτοσυντήρηση και την ασφάλεια των υπηκόων του από εξωτερικούς και εσωτερικούς εχθρούς.²³ Έτσι η κατάσταση της απόλυτης ισότητας που επικρατούσε κατά την προκοινωνική περίοδο, δηλαδή ο πόλεμος όλων εναντίων όλων, μετατρέπεται σε μια κατάσταση ανισότητας με καθολική συναίνεση παραχώρησης της εξουσίας σε μια αρχή. Αυτή η αρχή, παρά την ανισότητα που την χωρίζει με τον λαό, θα εγκαθιδρύσει την ισότητα ανάμεσα στους υπηκόους.²⁴

Δανειζόμενοι μια έκφραση από τον χριστιανικό Μεσαίωνα, την οποία χρησιμοποιεί ο Καρλ Σμιτ, θα λέγαμε ότι ο κυρίαρχος κατέχει τον τίτλο του “τοποτηρητή του Θεού επί της γης”. Αυτός όμως ο χαρακτήρας της “παντοδυναμίας” της κυρίαρχης εξουσίας παρατηρούμε ότι δεν προκύπτει από θεϊκά μέσα. Ο κυρίαρχος δεν είναι ο υπερασπιστής μιας ειρήνης που ανάγεται στον Θεό, αλλά είναι δημιουργός μιας καθαρά εγκόσμιας ειρήνης, που σχετίζεται με το παρόν και τον κόσμο της ύλης. Αυτή θεμελιώνεται με έργο ανθρώπινο, μέσω του συμβολαίου που συνάπτουν οι άνθρωποι. Το σημαντικό είναι πως το συμβόλαιο

²¹Carl Schmitt, *Ο Λεβιάθαν στην πολιτειολογία του Τόμας Χομπς*, ό.π., σ. 156.

²²Γιάννης Πρελορέντζος, “Η προβληματική των παθών στην φιλοσοφία του Τόμας Χομπς”, ό.π., σ. 87.

²³Ηλίας Βαβούρας, “Ο άνθρωπος-πολίτης στο φιλοσοφικό σχεδιασμό του Thomas Hobbes”, ό.π., σ. 38.

²⁴Carl Schmitt, *Ο Λεβιάθαν στην πολιτειολογία του Τόμας Χομπς*, ό.π., σ. 47.

αυτό δεν πραγματοποιείται επειδή αποτελεί ένα δημιούργημα του Θεού, ένα θεϊκό προϊόν ή μια θεϊκή επιταγή που αποσκοπεί στη δημιουργία μιας πολιτικής κοινότητας, αλλά αντιθέτως “το κράτος αποτελεί προϊόν της ανθρώπινης νόησης και της ανθρώπινης δημιουργικής δύναμης και δεν γεννάται παρά μόνο μέσω του συμβολαίου.”²⁵

Ας δούμε τώρα τις ελευθερίες που παρέχονται στα μέλη του κράτους, δηλαδή στους υπηκόους του. Ελεύθερο αποκαλείται το σώμα το οποίο δεν εμποδίζεται να κάνει αυτό που επιθυμεί ενώ είναι ταυτόχρονα ικανό να το επιτύχει βάσει του νου και της δύναμης που διαθέτει. Ωστόσο όταν το άτομο εισέρχεται στην κοινωνία αυτές του οι ελευθερίες μετριάζονται. Έτσι ο υπήκοος υπόκειται στη βούληση του κυρίαρχου και του ισχύοντα πολιτικού νόμου. Επομένως τα όρια της ελευθερίας των υπηκόων εκτείνονται μέχρι εκεί όπου επιτρέπει η πολιτική εξουσία. Οτιδήποτε αποσιωπά ο νόμος οι άνθρωποι έχουν την ελευθερία να το πράξουν κατά την κρίση τους. Ένα παράδειγμα που δίνει ο Χομπς είναι πως κάποτε στην Αγγλία μπορούσε κανείς να εκδιώξει με βία όποιον καταπατούσε την γη του, καθώς ο κυρίαρχος δεν είχε δώσει κάποιον νόμο όσον αφορά αυτό το θέμα. Στην συνέχεια όμως η ενέργεια αυτή απαγορεύτηκε με βασιλικό νόμο με αποτέλεσμα να μην μπορεί κανείς να παραβεί τον κανόνα. Ακόμα ένα παράδειγμα είναι πως σε ορισμένα μέρη του κόσμου η πολυγαμία ήταν επιτρεπτή, αυτή η ελευθερία στην περίπτωση εγκαθίδρυσης του κράτους διοικούμενου από τον κυρίαρχο εξαρτιόταν αποκλειστικά από τον ίδιο εάν θα την έκρινε επιτρεπτή (Λ., σ. 286).

Η φυσική ατομία ωστόσο δεν αποτελεί αδίκημα διότι το συναίσθημα που υποβόσκει είναι ο φόβος και ο φόβος παραπέμπει στην δειλία όχι στην παρανομία. Επιπλέον η ανυπακοή δεν είναι καθολικά κατακριτέα. Όταν η ανυπακοή υπονομεύει τον σκοπό εγκαθίδρυσης της ίδιας της κοινωνίας τότε φυσικά αποτελεί αδίκημα και δεν μπορούμε να μην υπακούσουμε. Σε άλλη περίπτωση υπάρχει η δυνατότητα ελευθερίας να μην υπακούσουμε, ιδιαίτερα αν εξαρτάται η ζωή μας από την δοθείσα εντολή. Αν ο κυρίαρχος μας διατάξει να αυτοτραυματιστούμε ή ακόμα να αφαιρέσουμε την ίδια μας τη ζωή, έχουμε δικαίωμα να μην υπακούσουμε. Το ένστικτο της αυτοσυντήρησης σε μια ύστατη στιγμή δεν μπορεί να μας εγκαταλείψει. Όπως έχουμε ήδη δει στα προηγούμενα κεφάλαια, η ζωή αποτελεί το μέγιστο αγαθό για τον Χομπς, κάτι που συναρτάται με την υλιστική θεωρία που υιοθετεί. Γι’ αυτό κάθε άνθρωπος έχει δικαίωμα να προστατέψει την ζωή του όταν αυτή απειλείται, είτε είναι ένοχος είτε αθώος. Παρότι ο άνθρωπος απεμπόλησε κάθε δικαίωμα όταν ήρθε σε συμφωνία μέσω του συμβολαίου, το ένστικτο της επιβίωσης και της αυτοάμυνας, όταν η ζωή κινδυνεύει να χαθεί, αναζωπυρώνεται (Λ., σ. 277-288).

---

²⁵Στο ίδιο, σ.95.

Οι υπήκοοι οφείλουν να δεχθούν τον κυρίαρχο που θα αναλάβει την εξουσία, δίχως άρνηση. Δεν έχουν κανένα δικαίωμα πάνω του, δεν μπορούν να τον κατηγορήσουν ούτε να τον τιμωρήσουν, όπως φυσικά ούτε να τον θανατώσουν. Οι υπήκοοι δεν έχουν δικαίωμα να αφαιρέσουν την εξουσία από τον Κυρίαρχο, με το πρόσχημα ότι δεν τηρεί τους όρους του συμφώνου, ούτε να αλλάξουν τη μορφή της διακυβέρνησης ή το πρόσωπο που συνιστά τον κυρίαρχο.

Ολοκληρώνοντας τη μελέτη μας όσον αφορά το κοινωνικό συμβόλαιο, παρατηρώντας αναλυτικά τη σύσταση του κράτους και γνωρίζοντας την μορφή που άρχει το κράτος, διαπιστώνουμε ότι το στοιχείο του φόβου δεν μπορεί να απουσιάζει ούτε από αυτό το κεφάλαιο της εργασίας μας. Όπως έχουμε προαναφέρει, ο Χομπς υποστηρίζει πως στην πολιτική κατάσταση ο άνθρωπος αναζητά μια ανώτερη δύναμη να τον εξουσιάζει, να του επιβάλλεται και να τον φοβίζεται. Οι άνθρωποι δίχως μια τέτοια εξουσία θα βρίσκονταν ες αεί σε κατάσταση πολέμου. Σε μια τέτοια κατάσταση πολέμου δεν υφίσταται ο θεσμός της κοινωνίας παρά μόνο ο διαρκής φόβος του βίαιου θανάτου, όπως διαπιστώσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Όμως αυτός ο φόβος της προκοινωνικής κατάστασης παραμένει στην πολιτική κατάσταση. Ο φόβος αυτός μετατοπίζεται και μετατρέπεται. Από ένας φόβος αμοιβαίος, όλων μεταξύ όλων, καθίσταται ένας κοινός φόβος όλων απέναντι στο πρόσωπο του κυρίαρχου. Όμως ο αμοιβαίος φόβος δεν εξαλείφεται εντελώς, αλλά μετριάζεται και συγκεκριμενοποιείται, καθώς υπάρχουν ο κυρίαρχος και οι νόμοι. Ο κυρίαρχος συνάμα με τους νόμους αποτελούν το νέο αντικείμενο φόβου για τον άνθρωπο. Επιπλέον ο κοινός φόβος των υπηκόων αποτελεί βασική προϋπόθεση για την ίδια την ύπαρξη του κυρίαρχου. Εάν δεν υπάρξει φόβος καθολικά από τους υπηκόους προς το πρόσωπο του κυρίαρχου το εγχείρημα θα αποτύχει. Ένας κυρίαρχος ο οποίος δεν θα καταφέρει να εμπνεύσει τον φόβο στον λαό του δεν θα μπορέσει να σταθεί στην εξουσία και το κράτος που έχει δημιουργηθεί θα διαλυθεί. Ο κυρίαρχος πρέπει, λοιπόν, να εμπνέει φόβο. Εξάλλου αυτήν ακριβώς την ιδιότητα οφείλει να έχει η αρχή του τύπου: Να είναι ένα πρόσωπο το οποίο να προκαλεί δέος (Λ., σ. 237). Αυτό απλοϊκά μας λέει πως ο κυρίαρχος πρέπει να προκαλεί φόβο και οι υπήκοοι με την σειρά τους να τον φοβούνται για να λειτουργήσει αυτό που ονομάζουμε κράτος.

Ακόμα διαπιστώνουμε πως ο αμοιβαίος φόβος αποτελεί κατά τον Χομπς το θεμέλιο της πολιτικής κοινότητας, καθώς αυτός είναι που ωθεί τον άνθρωπο στην έξοδο από την φυσική κατάσταση. Βασικό στοιχείο για την κατασκευή του κράτους αποτελεί ο φόβος του βίαιου θανάτου που συναντάται στην φυσική κατάσταση. Αυτός ο φόβος πρέπει να μετατραπεί για να δημιουργήσει ένα ασφαλές πεδίο για τους πολίτες. Πρώτο βήμα συνιστά το κοινωνικό συμβόλαιο χάρη στο οποίο πραγματοποιείται η είσοδος του ανθρώπου στην πολιτική κατάσταση. Η αλλαγή επομένως έγκειται στο ότι οι άνθρωποι εντός της πολιτικής κατάστασης είναι και νιώθουν ασφαλείς ως προς την φυσική τους ύπαρξη. Ο καθολικός φόβος του βίαιου

θανάτου και η ολική αβεβαιότητα οδηγεί τον άνθρωπο στο κοινωνικό συμβόλαιο και μέσω αυτού στην ειρήνη.

Έτσι για μια ακόμα φορά ο φόβος σιωπηλά καταλαμβάνει κυρίαρχη θέση. Κατά τον Χομπς, διαμέσου αυτού του τεχνητού κατασκευάσματος, του κράτους, επιτυγχάνεται όχι μόνο η αυτοσυντήρηση αλλά και η ευημερία των μελών της κοινωνίας. Μέσω αυτού του δημιουργήματος ο άνθρωπος απολαμβάνει τους καρπούς της ειρήνης και απεγκλωβίζεται από τα δεσμά της προπολιτικής κατάστασης. Αυτό το τεχνητό κατασκεύασμα, η πολιτική κοινότητα, είναι ο Λεβιάθαν του Χομπς. Χαρακτηριστική είναι μία φράση από την πραγματεία του που θεωρώ ότι είναι σημαντικό να την παραθέσω: "Ίδού λοιπόν, η γένεση εκείνου του μεγάλου Λεβιάθαν ή μάλλον εκείνου του θνητού θεού, στον οποίο οφείλουμε ύστερα από τον αθάνατο θεό, την ειρήνη και την διαφέντεψή μας" (Λ., σ. 241).

Με μόχθο και πολλή μελέτη, ο Χομπς έχει καταφέρει να συλλέξει τα στοιχεία-εργαλεία που θα χρειαστούν ώστε να υλοποιηθεί το μεγάλο κατασκεύασμα, το κράτος. Η γλώσσα, η επιστήμη, η νόηση θα ωθήσουν τον άνθρωπο, και μόνο αυτόν, να θεμελιώσει το κράτος που θα τον σώσει και στο οποίο πιστά θα υπακούσει. Επί της ουσίας το προκοινωνικό στάδιο το οποίο παρουσιάζει την πλήρη ελευθερία, δεν είναι παρά μια αυταπάτη. Θέλω να πω, πως ενώ η φυσική κατάσταση παρουσιάζεται ως μια κατάσταση πλήρους ελευθερίας, που πολλοί πιθανόν θα ζήλευαν, δεν είναι παρά μια φαινομενική ελευθερία όπου στην ουσία επικρατεί η ανασφάλεια και ο φόβος του βίαιου θανάτου. Στην κατάσταση αυτή τα άτομα αγωνίζονται για το παρόν διότι σκέψεις και όνειρα για το μέλλον δεν ενδείκνυνται. Στην πραγματικότητα, αυτή η ελευθερία σηματοδοτεί το δικαίωμα στον θάνατο. Μόνο με την ύπαρξη του συμφώνου φαίνεται να υπάρχει μια φωτεινή διέξοδος, ένας τρόπος να συνδεθεί το ανθρώπινο παρόν με το μέλλον και να υπάρξει μια συνέχεια. Έτσι υφίσταται αμοιβαία υπόσχεση από τον καθένα να παραχωρήσει τα δικαιώματα του στην ανώτατη αρχή. Η δύναμη που συγκεντρώνει είναι απόλυτη και εξαιτίας της παραίτησης των συμβαλλόμενων, ο άρχων αναλαμβάνει την προστασία τους.²⁶ Συμπερασματικά, ο Χομπς δεν πιστεύει σε κανέναν σωτήρα που θα έρθει να σώσει την κοινωνία και θα φέρει την ειρήνη. Απομονώνει την θεολογία και την πίστη ως κάτι το υπερβατικό από την κοσμική κοινωνία και πιστεύει στην ολοκληρωτική δύναμη του ανθρώπου για τη σύσταση ενός κράτους.

---

²⁶Πιέρ-Φρανσουά Μορό, Χομπς: φιλοσοφία, επιστήμη, θρησκεία, ό.π., σ. 148-149.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Το αντικείμενο που θα μας απασχολήσει στο κεφάλαιο αυτό είναι η θρησκεία. Κατά τον Χομπς, η θρησκεία συγκαταλέγεται στα πάθη και αποτελεί καθαρά ανθρώπινο γνώρισμα. Εάν ανατρέξουμε στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας μας θα παρατηρήσουμε πως εκεί είχε γίνει μια πρώτη αναφορά στη θρησκεία, όπως και είχε δοθεί ο ορισμός της. Αναλύοντας διεξοδικότερα την θεματική μας θα ανακαλύψουμε πως, σύμφωνα με τον Χομπς, η θρησκεία προκύπτει μέσω δύο οδών, είτε από τον φόβο είτε από την περιέργεια. Πάντως σε κάθε περίπτωση προκύπτει από ένα πάθος. Ας μην ξεχνάμε πως και η περιέργεια συγκαταλέγεται στα ανθρώπινα πάθη, ορίζεται ως η επιθυμία της γνώσης των αιτιών και παρουσιάζεται από τον Χομπς ως ένα γνώρισμα που συναντάται αποκλειστικά στον άνθρωπο. Αφού ορίσουμε τη θρησκεία, θα δούμε με ποια κριτήρια ο Χομπς διαχωρίζει την “αληθινή” θρησκεία από την “αιρετική” πίστη. Έπειτα θα εξετάσουμε τη θέση του όσον αφορά τον ίδιο τον θεσμό της θρησκείας (τον τρόπο λειτουργίας και τη χρήση του από την πολιτική εξουσία και την Καθολική Εκκλησία). Ίσως σε αυτό το σημείο να πρέπει να ξεκαθαρίσω γιατί κάνω αυτόν τον διαχωρισμό και μιλώ μια για τον θεσμό της θρησκείας και μια για την θρησκεία μεμονωμένα. Θεωρώ πως υπάρχει όντως ένας διαχωρισμός μεταξύ των δυο. Με τη χρήση της λέξης θρησκεία αναφέρομαι στην πίστη του κάθε ανθρώπου. Στο ανθρώπινο αυτό αίσθημα το οποίο επιθυμεί να του φανερωθούν τα αίτια και διψά να ανακαλύψει την πρώτη αρχή όλων. Από την άλλη, όταν αναφέρομαι στον θεσμό της θρησκείας εννοώ, τη θρησκεία ως “οργανισμό” που σχετίζεται με το λειτουργικό της κομμάτι. Το σύνολο των ανθρώπων που σχετίζονται με το ποίμνιο τους και ο τρόπος διαχείρισης και λειτουργίας όλου αυτού του συνόλου. Ουσιαστικά αναφέρομαι σε αυτό που αποκαλούμε εκκλησία. Ας μην χάνουμε χρόνο όμως και ας κοιτάξουμε τα ζητήματα αυτά αναλυτικότερα.

Σύμφωνα με τον Χομπς ο άνθρωπος αποτελεί το μοναδικό πλάσμα στο οποίο ενυπάρχει το θρησκευτικό ένστικτο. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φύσης αποτελεί η περιέργεια και η γνώση των αιτιών όπως προείπαμε. Κάθε άνθρωπος, εξαιτίας της φύσης του, έχει την περιέργεια να μάθει και “να διερευνήσει τα αίτια της καλής και της κακής του τύχης” (Λ., σ. 179). Επιπλέον ο άνθρωπος σκέπτεται ότι πριν από όλα υπάρχει μια πρώτη αιτία όλων η οποία καθόρισε τον ίδιο. Ακόμα, όπως ήδη έχουμε αναφέρει σε προηγούμενο κεφάλαιο, ο άνθρωπος σε αντίθεση με τα ζώα είναι προικισμένος με την προνοητικότητα, διαθέτει μνήμη και έχει πρόσβαση στον χρόνο. Κατά αυτόν τον τρόπο μπορεί και παρατηρεί με ποιο τρόπο ένα γεγονός προήλθε από κάποιο άλλο, ποιο είναι αυτό που προηγείται και πιο επακολουθεί.

Από τα παραπάνω προκύπτει πως ο άνθρωπος κυριαρχείται από το άγχος. Γνωρίζοντας πως για όλα όσα έχουν συμβεί υπάρχουν συγκεκριμένα αίτια, είναι αδύνατον ο άνθρωπος να μην βρίσκεται σε διαρκή ανησυχία για το μέλλον, ενώ ταυτόχρονα προσπαθεί να προστατευτεί από όσα τον φοβίζουν και να εξασφαλίσει όσα αγαθά ποθεί. Έτσι ο άνθρωπος βυθισμένος στην αβεβαιότητα του μέλλοντος και χωρίς να γνωρίζει τα αίτια “κατατρώγεται από το άγχος και τον φόβο του βίαιου θανάτου” (Λ., σ. 180). Αυτός ο συνεχής φόβος, που πάντα σχετίζεται με την ανθρώπινη άγνοια των αιτιών, πρέπει να έχει κάτι ως αντικείμενο. Στην περίπτωση που δεν υπάρχει τίποτα το ορατό, ούτως ώστε να θεωρηθεί υπεύθυνο, τότε οι ευθύνες βαραινουν μια αόρατη δύναμη ή έναν αόρατο δράστη. Βάσει αυτής της θεώρησης κάποιοι παλαιοί ποιητές στήριξαν την άποψη ότι οι θεοί αρχικά δημιουργήθηκαν από τον ανθρώπινο φόβο. Παρατηρούμε πως ο Χομπς επικροτεί και δέχεται την παραπάνω άποψη πως “οι θεοί” αρχικά δημιουργήθηκαν εξαιτίας του ανθρώπινου φόβου. Λέγοντας “θεοί” ο Χομπς αυτόματα κάνει ένα διαχωρισμό ανάμεσα στις πολυθεϊστικές και τις μονοθεϊστικές θρησκείες, και ταυτόχρονα ένα σχόλιο. Αυτό το σχόλιο στοχεύει στην ανάδειξη της ανωτερότητας των μονοθεϊστικών θρησκείων έναντι των πολυθεϊστικών, οι οποίες προκύπτουν εξαιτίας του ανθρώπινου φόβου. Κατά αυτόν τον τρόπο ο Χομπς λέει πως μια “αληθινή” θρησκεία δεν μπορεί να προκύπτει από κάτι τόσο ποταπό όπως ο ανθρώπινος φόβος και πως μόνο “οι θεοί” άρα οι πολυθεϊστικές θρησκείες θα μπορούσαν να προκύπτουν από κάτι τέτοιο. Αντιθέτως, η παραδοχή ενός αληθινού, παντοδύναμου και άπειρου Θεού προκύπτει από τη θεώρηση ότι “υπάρχει ένα πρώτο κινούν, μια πρώτη και αιώνια αιτία όλων των πραγμάτων, εκείνη που οι άνθρωποι υπονοούν με το όνομα Θεός” (Λ., σ. 180).²⁷ Αυτή η θεώρηση είναι προϊόν της ανθρώπινης περιέργειας.

Σε αυτό το σημείο θα δούμε πως ο Χομπς αντιμετωπίζει το ζήτημα της ειδωλολατρίας. Όσον αφορά την υλική υπόσταση των αόρατων δυνάμεων που αποτελούν δημιουργήματα ανθρώπινα, οι άνθρωποι υποθέτουν πως έχουν την ίδια υπόσταση με την ανθρώπινη ψυχή. Αυτές οι υποστάσεις δεν είναι παρά πλάσματα της φαντασίας των ανθρώπων. Για τον λόγο ότι εμφανίζονται και εξαφανίζονται κατά βούληση τα αποκαλούν φαντάσματα. Επιπλέον οι τρόποι με τους οποίους οι άνθρωποι λατρεύουν τις αόρατες δυνάμεις δεν διαφέρουν καθόλου από την εκδήλωση σεβασμού προς ένα υπαρκτό πρόσωπο: προσφορά δώρων, παρακλήσεις, ευχαριστίες, τιμές.

Έτσι οι ιδρυτές της ειδωλολατρικής θρησκείας, βασιζόμενοι στην αρχή της θρησκείας, δηλαδή την άγνοια των αιτιών και την ακόλουθη τάση των ανθρώπων να αποδίδουν την τύχη τους σε αίτια, βρήκαν την ευκαιρία να γεμίσουν το κενό της

---

²⁷ Ο Χομπς υποστηρίζει πως όσοι παραδεχθούν έναν αιώνιο και παντοδύναμο Θεό πρέπει να ομολογήσουν ότι αυτός υπερβαίνει τις νοητικές τους δυνάμεις γι’ αυτό και είναι Ακατάληπτος. Η οδός να τον ορίσουν ως ένα ασώματο πνεύμα είναι κατά τον Χομπς λανθασμένη (Λ., σ. 181).

άγνοιας “με ένα είδος δεύτερων και εκτελεστικών θεών” (Λ., σ. 185). Δεν υπήρχε σχεδόν κανένα αντικείμενο το οποίο να μη θεωρηθεί Θεός, είτε διάβολος, είτε ότι ήταν κυριαρχημένο από κάποιο πνεύμα. Τα πάντα τα είχαν θεοποιήσει, “καθώς για τους ειδωλολάτρες οι Θεοί ήταν τόσοι, όσα και τα πράγματα που τους απασχολούσαν” (Λ., σ. 185). Έτσι παρατηρούμε τέσσερις εκδοχές οι οποίες αποτελούν τις “φυσικές ρίζες της θρησκείας”: πρώτον την πίστη στα φαντάσματα, δεύτερον την άγνοια των δεύτερων αιτιών, τρίτον τις λατρευτικές εκδηλώσεις προς τα πράγματα τα οποία φοβόμαστε, και τέλος την αναγωγή των τυχαίων περιστατικών σε οιωνούς.

Επιπλέον ο Χομπς αναφέρει πως οι σπόροι της θρησκείας καλλιεργούνται από δύο είδη ανθρώπων. Στο πρώτο είδος ανήκουν όσοι τους καλλιέργησαν και τους έβαλαν σε τάξη κατά το δοκούν. Αυτή η εκδοχή αποτελεί μέρος της ανθρώπινης πολιτικής και διδάσκει ορισμένα από τα καθήκοντα που οι επίγειοι βασιλείς επιβάλλουν στους υπηκόους τους. Σε αυτό το είδος ανήκουν οι θεμελιωτές πολιτικών κοινοτήτων και οι νομοθέτες των ειδωλολατρών. Στο δεύτερο είδος ανήκουν όσοι τους καλλιέργησαν σύμφωνα με την εντολή και την καθοδήγηση του Θεού. Η θρησκεία του δεύτερου είδους αποτελεί θεία πολιτική και περιέχει κανόνες για όσους γίνονται υπήκοοι της βασιλείας του Θεού. Σε αυτό το είδος ανήκουν οι διαμεσολαβητές οι οποίοι μας παρέδωσαν τους νόμους της βασιλείας του Θεού (Λ., σ. 183).

Έχοντας ως παράδειγμα τους ιδρυτές των ειδωλολατρικών θρησκειών, ο Χομπς υποστηρίζει το πόσο εύκολο είναι να πειστεί ο άνθρωπος, ειδικά όταν βασιστεί σε εκείνους τους οποίους εμπιστεύεται. Έτσι οι τελευταίοι με ευκολία και επιδεξιότητα μπορούν να χειραγωγήσουν την άγνοια και τον φόβο του κάθε ανθρώπου. Κατά αυτόν τον τρόπο οι νομοθέτες και οι ιδρυτές των ειδωλολατρικών πολιτικών κοινοτήτων στοχεύουν να εξασφαλίσουν την ευπείθεια του λαού, και γι' αυτό πρέπει να πείσουν τους ανθρώπους “πως οι θρησκευτικοί κανόνες που τους παρέδωσαν δεν πρέπει να θεωρούνται δική τους επινόηση αλλά ως επιταγή κάποιου Θεού, με άλλα λόγια να περάσουν την πεποίθηση ότι αυτοί οι ίδιοι ήταν ανώτεροι από τους κοινούς θνητούς” έτσι ώστε οι νόμοι να γίνονται ευκολότερα αποδεκτοί (Λ., σ. 187). Ακόμα μέλημα τους ήταν να πείσουν τους ανθρώπους πως όσα δυσχερούσαν τους θεούς, αυτά ακριβώς ήταν που τους απαγόρευαν οι νόμοι, με αποτέλεσμα οι νόμοι να παρουσιάζονται ως ασπίδα προστασίας από την οργή των θεών. Επίσης φρόντιζαν να επιβάλλουν εορταστικές τελετές και αφιερώσεις στους θεούς, με σκοπό να παραπλανήσουν τους ανθρώπους και να τους κάνουν να πιστέψουν πως με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσαν οι θεοί να δείξουν επιείκεια και να κατευνάσουν τον θυμό τους. Ακόμα είχαν εμψυχήσει στους ανθρώπους την πεποίθηση πως η δυστυχία, οι επιδημίες, οι ήττες στις μάχες και οι καταστροφές οφείλονταν αποκλειστικά στην οργή των θεών, εξαιτίας της παραμέλησης της λατρείας τους.

Κατά αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνουν τον σκοπό τους, που δεν είναι άλλος παρά η ειρήνη της πολιτικής κοινότητας. Έτσι καταφέρνουν να κάνουν τους ανθρώπους να αποδίδουν τα αίτια των δυστυχιών τους είτε σε σφάλματα κατά την λατρεία των θεών είτε στην απείθεια τους προς τον νόμο. Σε κάθε περίπτωση, η ευθύνη πάντα βαραινεί τον ίδιο τους τον εαυτό και κανέναν άλλο, με αποτέλεσμα η διάθεση τους για εξέγερση να μειώνεται. Το παράδειγμα των Ρωμαίων είναι χαρακτηριστικό: “είχαν κατακτήσει το μεγαλύτερο μέρος του τότε γνωστού κόσμου, και δεν είχαν κανένα δισταγμό να ανεχθούν οποιαδήποτε θρησκεία μέσα στην ίδια πόλη της Ρώμης, εκτός αν περιείχε κάτι το ασυμβίβαστο με την πολιτική κυβέρνηση τους” (Λ., σ. 188). Μέσω του παραδείγματος αυτού γίνεται αντιληπτό πως η θρησκεία των ειδωλολατρών αποτελούσε μέρος της πολιτικής τους (Λ., σ. 187-188).

Τέλος όσον αφορά την Εκκλησία της Ρώμης, ο Χομπς σημειώνει πως μεταξύ των πραγμάτων που αυτή διακηρύσσει ως απαραίτητα για τη σωτηρία υπάρχουν πολλά που εμφανώς ωφελούν τον Πάπα και τους πνευματικούς λειτουργούς που τον πλαισιώνουν. Στο σημείο αυτό, ο Χομπς μέμφεται την Καθολική Εκκλησία και τους λειτουργούς της, που με πρόσχημα την πίστη, την εκκλησία και τη σωτηρία της ψυχής του ανθρώπου, στοχεύουν στο όφελος τους, το οποίο δεν είναι άλλο παρά η απόκτηση επιπλέον εξουσίας και επιπλέον επιρροής στον λαό. Αυτά όμως θα τα μελετήσουμε αναλυτικότερα στο ακόλουθο και τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας. Αυτό που πρέπει να κρατήσουμε είναι πως η θρησκεία κάλλιστα μπορεί να λειτουργήσει ως μέσο της διακυβέρνησης από την πολιτική αρχή ούτως ώστε να διατηρήσει την ειρήνη στην πολιτεία, αλλά και αντίστροφα η ίδια η θρησκεία ως θεσμός (εκκλησία) να χρησιμοποιήσει εργαλειακά την πίστη και να λειτουργήσει επεκτατικά με σκοπό να ιδιοποιηθεί δικαιοδοσίες που αρμόζουν στην πολιτική αρχή.

Αφήνοντας πίσω την φυσική κατάσταση και συνάπτοντας το κοινωνικό συμβόλαιο οι άνθρωποι εισέρχονται στο κράτος το οποίο τους παρέχει ασφάλεια. Ο κυρίαρχος αποτελεί την αρχή του κράτους, με αποτέλεσμα “ο άνθρωπος να γίνεται τώρα για τον άνθρωπο θεός, <<homo homini deus>>”. Επομένως ο Κυρίαρχος σηματοδοτεί έναν “θνητό θεό”(Λ., σ. 241). Με άλλα λόγια ο κρατικός Κυρίαρχος αποτελεί τον “τοποτηρητή του Θεού επί της γης” καθώς στα χέρια του βρίσκεται όλη η εγκόσμια δύναμη.²⁸ Ο άρχων είναι ο δημιουργός της ειρήνης. Όπως ήδη έχουμε αναφέρει “η θεϊκή εξουσία έχει θεϊκό χαρακτήρα διότι είναι παντοδύναμη. Στην περίπτωση όμως του κυρίαρχου η παντοδυναμία προκύπτει από έργο ανθρώπινο, καθώς οι άνθρωποι συνάπτουν το κοινωνικό συμβόλαιο και έτσι η απόλυτη εξουσία εναποτίθεται στα χέρια του κυρίαρχου”.²⁹ Έτσι αυτός και μόνο τιμωρεί και ανταμείβει. Αυτός είναι ο μόνος που με τον νόμο ορίζει το δίκαιο, την αδικία, την ιδιοκτησία, όπως και την πραγματική ομολογία και άλλα ζητήματα τα

²⁸ Carl Schmitt, *Ο Λεβιάθαν στην πολιτειολογία του Τόμας Χομπς*, ό.π., σ. 91-92.

²⁹ Στο ίδιο, σ. 95.

οποία σχετίζονται με θέματα θρησκευτικής πίστης. Επομένως ο κυρίαρχος συγκεντρώνει στο πρόσωπο του καθολικά την εξουσία, είτε εάν αυτή σχετίζεται με την διακυβέρνηση είτε με τη θέσπιση νόμων είτε με την ομολογία της πίστης. Ο κυρίαρχος μπορεί εάν το θέλει να ορίσει μια θρησκεία που να πρέπει όλοι οι υπήκοοι του να αναγνωρίσουν. Μπορεί ακόμα να απαγορέψει μια θρησκεία λέγοντας πως είναι αιρετική. Όμως μπορεί επίσης να αφήνει χώρο, χωρίς δεσμεύσεις στους υπηκόους του, ώστε να αναπτύξουν τη δική τους εσωτερική λατρεία. Όλα βρίσκονται στην κρίση του και εξαρτάται από τις ελευθερίες που ο ίδιος θα επιτρέψει. Επίσης, μέλημα της “κρατικής εξουσίας είναι να ρυθμίζει την εξωτερική θρησκευτική λατρεία προς το συμφέρον της εξωτερικής ειρήνης και της εξωτερικής τάξης, ενώ κάθε πολίτης του κράτους είναι υποχρεωμένος να προσαρμοστεί στην ρύθμιση αυτή. Ωστόσο η κρατική εξουσία προσδιορίζει μόνο την εξωτερική λατρεία”.³⁰ Με την παραπάνω φράση του ο Καρλ Σμιτ, στην προσπάθεια του να ερμηνεύσει τον Χομπς, διαπιστώνει πως αφήνει ένα περιθώριο εσωτερικής λατρείας στο άτομο, να γίνεται κατά επιλογή του, χωρίς αυτή βέβαια να παρεμποδίζει την λειτουργία και την ηρεμία του κράτους. Αυτό το ζήτημα της εσωτερικής λατρείας αποτελούσε ένα θέμα το οποίο απασχόλησε τον κύκλο των φιλοσόφων . Έτσι αργότερα ο Σπινόζα διατύπωσε την εξής άποψη: “οι εσωτερικές πεποιθήσεις και η ίδια η ευσέβεια ανήκουν στην σφαίρα του δικαιώματος του μεμονωμένου ατόμου”. Γιατί η εσωτερική λατρεία και η ίδια η ευσέβεια είναι δικαίωμα του καθενός.³¹ Ωστόσο η διαφορά των δύο απόψεων έγκειται στο ότι στον Χομπς πρωτεύοντα ρόλο καταλαμβάνουν η ειρήνη του κράτους και η ολοκληρωτική εξουσία που κατέχει η κυρίαρχη αρχή, ενώ η ελευθερία του ατόμου σε ζητήματα της σκέψης και της πίστης είναι μεν ανοιχτή, αλλά δε βρίσκεται στη σφαίρα του άμεσου ενδιαφέροντός του, όπως στην περίπτωση του Σπινόζα.

Είδαμε πως ο Χομπς και σε ό,τι αφορά την θρησκεία δεν παραλείπει να αναφερθεί στον φόβο. Αρχικά, όπως έχουμε δει στην αρχή της εργασίας αυτής, κατατάσσει την θρησκεία στα πάθη και την ορίζει ως “φόβο μιας αόρατης δύναμης”. Σημειώνει πως η θρησκεία αποτελεί ένα πάθος το οποίο βρίσκεται στην φύση του ανθρώπου και εντοπίζεται αποκλειστικά σε αυτόν. Υποστηρίζει ακόμα πως η θρησκεία ριζώνει τόσο βαθιά στην ανθρώπινη φύση ώστε να προηγείται της πολιτικής κοινότητας. Ο άνθρωπος φοβάται αυτή την ανώτερη δύναμη που την αποκαλεί Θεό, διότι φοβάται κάθε στιγμή μην υποστεί οποιαδήποτε σωματική βλάβη, καθώς ακόμα και το χείριστο όλων, τον θάνατο. Ακόμα αυτός ο υπαρξιακός φόβος που αισθάνονται οι άνθρωποι μη γνωρίζοντας το πρώτο κινούν και αγνοώντας τους κινδύνους που τους επιφυλάσσει το μέλλον, συγκεκριμενοποιείται και προσδιορίζεται. Αυτός που φοβούνται είναι ο Θεός ή οι θεοί, ανάλογα με την πίστη του καθενός, εάν είναι στηριγμένη στον μονοθεϊσμό ή τον πολυθεϊσμό. Αυτό

---

³⁰ Στο ίδιο, σ. 130-131.

³¹ Παρατίθεται στο ίδιο, σ. 131.

που παρατηρούμε είναι πως το συναίσθημα του φόβου επικρατεί αισθητά στο κεφάλαιο αυτό που αφορά την θρησκεία. Αποτελεί το βασικό συναίσθημα για την σύσταση και την ύπαρξη της ίδιας της θρησκείας. Ο αναγνώστης σε αυτό το σημείο ίσως βρεθεί σε σύγχυση, καθώς αυτό που μόλις ανέφερα μοιάζει λίγο αντιφατικό με όσα αναφέρθηκαν νωρίτερα. Ας ανακεφαλαιώσουμε λοιπόν τα όσα λέχθηκαν παραπάνω, για τα συνδέσουμε παράλληλα με όσα συζητούνται τώρα. Ο Χομπς μας δίνει δύο οδούς όσον αφορά την γέννηση της θρησκείας. Ο πρώτος ορισμός της θρησκείας που μας δίνεται είναι “φόβος μιας αόρατης δύναμης”. Τον συναντούμε στο κεφάλαιο για τη φύση του ανθρώπου, κεφάλαιο όπου η θρησκεία συγκαταλέγεται στα ανθρώπινα πάθη. Στην συνέχεια όμως, στο κεφάλαιο “Περί θρησκείας”, ο Χομπς αναφέρεται διεξοδικά σε αυτό που αποκαλεί “αληθινή θρησκεία”. Έτσι υποστηρίζει πως η αληθινή θρησκεία προκύπτει από την ανθρώπινη περιέργεια για την γνώση των αιτιών. Ακριβώς αυτό το σημείο είναι που αναγνώστης εύλογα θα προβληματιστεί με τον συλλογισμό του Χομπς. Φόβος και περιέργεια αποτελούν δύο πάθη τα οποία είναι το έναυσμα της δημιουργίας της θρησκείας. Όμως αυτό δεν αναιρεί το αποτέλεσμα, δηλαδή το δημιούργημα της θρησκείας, να είναι κάτι το οποίο να εμπνέει και να προκαλεί φόβο. Έτσι, αυτό που προσπαθεί να πει ο Χομπς, μέσα από τον περίπλοκο συλλογισμό του, είναι πως παρότι το πρώτο κινούν της δημιουργίας της αληθινής θρησκείας είναι η περιέργεια, αυτό δεν εμποδίζει το αποτέλεσμα της θρησκείας να αποτελεί αντικείμενο φόβου. Αυτός είναι και ο λόγος που υποστηρίζω πως το βασικότερο συναίσθημα και στο κεφάλαιο αυτό που αφορά την θρησκεία, είναι ο φόβος.

Σε αυτό το σημείο μπορούμε να υποστηρίξουμε πως ο φόβος για τον Χομπς αποτελεί ένα πολύ σημαντικό στοιχείο καθ’ όλη την πορεία του έργου του. Παρατηρούμε άλλες στιγμές να εμφανίζεται με διακριτικό τρόπο, ενώ άλλες κάνοντας πλήρως αισθητή την παρουσία του. Και το ακόμα πιο εντυπωσιακό είναι ότι η θέση του φόβου, όπως και αν αυτός εμφανίζεται, πάντα έχει καθοριστικό ρόλο για την κατανόηση του χομπσιανού έργου από τον αναγνώστη.

Όσον αφορά τη θέση του Χομπς προς τον θεσμό της θρησκείας, θα λέγαμε ότι έχει μια κριτική, ίσως μάλιστα και επιθετική στάση. Αντιμετωπίζει τη θρησκεία ως έναν θεσμό που στηρίζεται στον ανθρώπινο φόβο και την άγνοια. Έτσι, η προϋπόθεση για να συνεχίσει να υφίσταται ο ίδιος ο θεσμός είναι η διατήρηση του φόβου και της άγνοιας με κάθε κόστος. Σκοπός πάντα παραμένει το όφελος του ίδιου του θεσμού αλλά και των λειτουργών που τον “τιμούν”, κατακτώντας επιπλέον εξουσία και δύναμη.

Μπορούμε λοιπόν να πούμε πως για τον Χομπς η θρησκεία αποτελεί “ένα ευφυές ανθρώπινο πολιτικό δημιούργημα”³² το οποίο ενεργεί βάσει της

---

³² Ηλίας Βαβούρας, “Ο άνθρωπος-πολίτης στο φιλοσοφικό σχεδιασμό του Thomas Hobbes”, ό.π., σ. 75.

εκμετάλλευσης που ασκεί στον άνθρωπο, εξαιτίας του φόβου του για το άγνωστο. Το επιθυμητό αποτέλεσμα δεν είναι άλλο παρά η αύξηση της κυριαρχίας. Παρατηρούμε πως ένα τέτοιο μέσο μπορεί να αποτελέσει το σημαντικότερο εργαλείο για την άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Όπως υποστηρίζει ο Χομπς, η θρησκεία αποτελεί ένα πολύ ισχυρό μέσο επηρεασμού των υπηκόων, και ακόμα μπορεί να ελέγχει αθόρυβα τις ιδέες, τις δοξασίες και τα “πιστεύω” των πολιτών. Στην πραγματικότητα αυτό που δέχεται ο Χομπς ως σκοπό και θεμιτές ιδιότητες της θρησκείας, είναι η καθοδήγηση των ανθρώπων σε μη εγκόσμια ζητήματα, που δεν σχετίζονται με φυσικά και πολιτικά θέματα που αντιμετωπίζουν στον βίο τους. Αντίθετα, η πολιτική αρχή εποπτεύει και εξουσιάζει όλες τις εγκόσμιες ανθρώπινες δραστηριότητες εντός του κράτους. Αυτό που θέλει να διευκρινίσει ο Χομπς είναι πως η πολιτική εξουσία πρέπει να είναι απόλυτη και αδιαίρετη, χωρίς καμία εξωτερική επέμβαση στο έργο της. Γι’ αυτόν τον λόγο προσπαθεί σθεναρά να αποσυνδέσει την θρησκευτική από την πολιτική εξουσία. Επιθυμεί να γίνει κατανοητός ο αναγκαίος διαχωρισμός των δύο. Επιπλέον, βάσει του συλλογισμού αυτού η θρησκεία οφείλει να υποτάσσεται και να υπακούει ολοκληρωτικά σε ό,τι υποδεικνύει η πολιτική αρχή. Αυτό όμως το ζήτημα θα το αναλύσουμε διεξοδικότερα στο επόμενο κεφάλαιο.

Τέλος, προβληματίζει έντονα το ερώτημα εάν ο Χομπς ήταν τελικά άθεος. Η εικόνα που προβάλλει ο μοναχικός φιλόσοφος ταυτίζεται με εκείνη ενός πιστού Άγγλου πολίτη. Ο Τόμας Χομπς “διατηρούσε την πεποίθηση ότι ο βασιλιάς είναι ο αντιπρόσωπος του Θεού επί της γης”.³³ Σύμφωνα με τον Σμιτ, αποδίδοντας στη μοναρχία την νομιμότητα ενός κρατικού συστήματος, χάνονταν αυτόματα όλες οι ιδέες ενός θεικού δικαίου. “Ο μόνος τρόπος να περισώσει την μοναρχιστική του πίστη ήταν να αποσυρθεί σε ένα θεμελιώδη αγνωστικισμό. Αυτή ήταν η άβυσσος από την οποία πηγάζει η ευσέβεια του, διότι πιστεύω ότι ο Χομπς ήταν αυθεντικά ευσεβής. Όμως η σκέψη του δεν είχε πλέον πίστη και έτσι ο κάθε κράχτης μπορούσε να τον ξεσκεπάσει ως <<αθεϊστή>> και κάθε αρνητής να τον υποπτεύεται, ώσπου το όνομα του στιγματίστηκε στην δημοσιότητα”.³⁴ Η παραπάνω άποψη του Σμιτ με βρίσκει απόλυτα σύμφωνη. Θεωρώ πως με τόση γνώση και τόση μελέτη πάνω στο αντικείμενο της πίστης και της θρησκευτικής λατρείας, δεν μπορεί ένας άνθρωπος να είναι άθεος. Αυτή η αφοσίωση υποδηλώνει ένα πραγματικό ενδιαφέρον, και έναν διακαή πόθο για την εύρεση της αλήθειας. Αυτό που έγινε στην περίπτωση του Χομπς είναι πως εξαιτίας της επιθυμίας του να υποστηρίξει την άποψη του περί μιας μοναρχικής απόλυτης εξουσίας

³³ Carl Schmitt, *Ο Λεβιάθαν στην πολιτειολογία του Τόμας Χομπς*, ό.π., σ. 167.

³⁴ Στο ίδιο. Με τον όρο αγνωστικισμός αναφερόμαστε στην θεωρία η οποία αρνείται οποιαδήποτε δυνατότητα γνώσης για την ύπαρξη και την φύση του Θεού. (Πύλη για την ελληνική γλώσσα, www.greek-language.gr)

υπονομεύτηκε το θρησκευτικό του ένστικτο, το οποίο ήταν υπαρκτό, με αποτέλεσμα να στιγματιστεί και να μείνει στην ιστορία ως άθεος.

Ακόμα ο Χομπς δεν θα μπορούσε να είναι άθεος για έναν επιπλέον λόγο. Εάν παρατηρήσουμε τα κομμάτια τα οποία πραγματεύεται ζητήματα πίστης, το πρόσωπο που χρησιμοποιεί είναι α' πληθυντικού, συμπεριλαμβάνοντας έτσι και τον ίδιο του τον εαυτό. Θα παραθέσω μια φράση του για του λόγου το αληθές: "Ο Ιησούς είναι ο Χριστός, δηλαδή εκείνος ο οποίος μας λύτρωσε και θα έρθει και πάλι για να μας χαρίσει την σωτηρία και την αιώνια ζωή στο ένδοξο βασίλειό του " (Λ., σ. 556). Ο Χομπς πιστεύει σε κάτι υπερβατικό, χωρίς αυτό βέβαια να εμπλέκεται στον εγκόσμιο βίο, καθώς η θέση του ιδίου ήταν καθαρά υλιστική και ρεαλιστική. Κατ' εμέ το ένα δεν αναιρεί το άλλο. Οι έντονες απόψεις του για τον σύγχρονο κόσμο της ύλης δεν τον σταματούσαν από το να πιστεύει και ο ίδιος σε έναν Θεό.

ΟΙ ΔΥΟ “ΕΞΟΥΣΙΕΣ” ΚΑΙ Η ΔΙΑΜΑΧΗ ΤΟΥΣ

Σε αυτό το τελευταίο κεφάλαιο, αντικείμενο της μελέτης μας αποτελεί η σχέση της εκκλησίας με την πολιτική. Θα δούμε πώς αντιλαμβάνεται ο Χομπς την στάση της μιας απέναντι στην άλλη και το αντίστροφο. Συγκεκριμένα, ο Χομπς εκφράζει την άποψη του όσον αφορά και τις δύο αυτές “εξουσίες” και υποδεικνύει τις ορθές αρμοδιότητες της κάθε μίας. Αλλά το κύριο αντικείμενο ενδιαφέροντος σε αυτό το κεφάλαιο της εργασίας μας αποτελεί η ένταση που επικρατεί ανάμεσα στην πολιτική και την εκκλησία. Κατά τον Χομπς, η ένταση αυτή προκύπτει εξαιτίας της στάσης που κρατά η εκκλησία, η οποία εποφθαλμιά αρμοδιότητες και δικαιοδοσίες που ανήκουν στην πολιτική και τον κυρίαρχο. Με αυτά συνδέεται ένα επιπλέον ερώτημα που θα μας προβληματίσει και αφορά των αριθμό των εξουσιών που μπορούν να υφίστανται εντός του κράτους. Μπορούν να συνυπάρξουν δύο εξουσίες σε ένα κράτος ή ένας τέτοιος συνδυασμός θα είχε ολέθρια αποτελέσματα; Όλοι αυτοί οι προβληματισμοί θα αποσαφηνιστούν στην πορεία αυτού του κεφαλαίου.

Ξεκινώντας, παρατηρούμε πως η εκκλησία βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος για τον Χομπς, επομένως τι πιο ορθό από το να δώσουμε τον ορισμό της. Ο όρος εκκλησία σήμαινε ο οίκος του Θεού και σηματοδοτούσε τον ιερό χώρο όπου συγκεντρώνονταν οι Χριστιανοί για να τελέσουν τα δημόσια θρησκευτικά τους καθήκοντα. Στην αρχαία πολιτική κοινότητα, ο όρος εκκλησία παρέπεμπε στην συγκέντρωση-συνέλευση των πολιτών, οι οποίοι καλούνταν να ακούσουν τους άρχοντες (Λ., σ. 519). Ο κυριότερος όμως ορισμός της Εκκλησίας είναι το σύνολο των ανθρώπων που ομολογούν την χριστιανική πίστη, όπου θα είναι ενωμένοι στο πρόσωπο ενός κυρίαρχου που κατά διαταγή του θα εισέρχονται στο σύνολο. Έτσι η σύμφωνη γνώμη του κυρίαρχου είναι απαραίτητη για την σύσταση οποιασδήποτε εκκλησίας (Λ. σ. 520-521).

Κατόπιν, όπως έχουμε αναφέρει στο προηγούμενο κεφάλαιο, η φύση του Θεού είναι σύμφωνα με τον Χομπς Ακατανόητη, δηλαδή δεν καταλαβαίνουμε τι είναι, παρά μόνο ότι είναι. Βέβαια, οι άνθρωποι για τον λόγο ότι δεν γνωρίζουν την πραγματική φύση του Θεού επιλέγουν να τον αποκαλέσουν πνεύμα.³⁵ Αυτό όμως γίνεται μόνο για να υποδηλώσουν την υπακοή, τον σεβασμό και τον θαυμασμό τους, όχι την πραγματική γνώση της φύσης του (Λ., σ. 451). Έτσι, ο Θεός, χρειάζεται την μεσολάβηση ενός ανθρώπου για να μεταφερθεί ο Λόγος του στους υπόλοιπους ανθρώπους. Αυτοί στους οποίους δεν έχει απευθυνθεί ο Θεός άμεσα είναι υποχρεωμένοι να δέχονται τις εντολές του Θεού από τον κυρίαρχό τους. Κατά

---

³⁵“Τα πνεύματα είναι άυλα και υπάρχουν μόνο στην φαντασία. Επομένως η λέξη χρησιμοποιείται μόνο μεταφορικά στις Γραφές” (Λ., σ. 461).

αυτόν τον τρόπο θα πρέπει να υπακούουν στους νόμους του κυρίαρχου κατά την τέλεση των λατρευτικών πράξεων και ως προς την ομολογία της πίστεως. Διότι αποτελεί νόμιμη πράξη ο ηγεμόνας να τιμωρεί αυτούς που δεν υπάκουαν στον νόμο.

Η μελέτη του Χομπς πάνω στα ιερά κείμενα τον οδήγησε στην άποψη ότι αυτό που νοείται ως το Βασίλειο του Θεού αποτελεί την αιώνια ευδαιμονία, το Βασίλειο της χάριτος. Το Βασίλειο αυτό δεν εκλαμβάνεται ποτέ ως μοναρχία, ως μια κυρίαρχη εξουσία του Θεού η οποία προκύπτει από την συναίνεση των ανθρώπων, όπως γίνεται κατά την σύσταση του κράτους (Λ., σ. 463). Το βασίλειο του Θεού σχετίζεται με μια υπερβατική κατάσταση που δεν έχει καμία απολύτως σχέση με την εγκόσμια. Ο Χομπς εδώ θέλει να δείξει πως το Βασίλειο του Θεού σε καμία περίπτωση δεν προκύπτει κατά τον ίδιο τρόπο που προκύπτει το κράτος. Η Βασιλεία του Θεού δεν έχει καμία σχέση με τον εγκόσμιο βίο, ούτε η προέλευση της σχετίζεται με την ανθρώπινη μέθοδο της συναίνεσης με την οποία θεσπίζεται το κράτος.

Σε αυτό το σημείο θα προσπαθήσω να αποσαφηνίσω πού έγκειται η παρεξήγηση μεταξύ της εκκλησιαστικής “εξουσίας” και της πολιτικής, κατά τον Χομπς. Για να εντοπίσουμε την αρχή στην παρανόηση που έπεται, πρέπει να ανατρέξουμε στις πληροφορίες που μας δίνονται για τον λαό των Ιουδαίων τις οποίες έχει μελετήσει ο Χομπς και μας τις παραθέτει στο έργο του. Η πολιτική κοινότητα για τους Ιουδαίους ήταν ένα βασίλειο, με Βασιλέα τον ίδιο τον Θεό και αποκλειστικό αντιβασιλέα-τοποτηρητή του Θεού, κατόπιν του θανάτου του Μωυσέως, τον εκάστοτε αρχιερέα (Λ., σ. 507). Ο Μωυσής ήταν ο μόνος που κατείχε, μετά τον Θεό, την κυριαρχία επί των Ισραηλιτών, καθώς ήταν ο μόνος που είχε επικοινωνία με τον Θεό. Έτσι αντίστοιχα και σε μια χριστιανική πολιτική κοινότητα αυτός που κατέχει την θέση του Μωυσέως είναι ο εντολοδότης και μοναδικός αγγελιοφόρος του Θείου Λόγου.

Μέχρι και την εποχή του Σαούλ, ο αρχιερέας αδιαμφισβήτητα συγκέντρωνε στα χέρια του την μεγαλύτερη εξουσία, εκκλησιαστική και πολιτική. Ουσιαστικά η εξουσία συσσωρεύονταν στο πρόσωπο ενός μόνο ανθρώπου, του αρχιερέα (Λ., σ. 528-529). Αυτό ίσχυε πριν την ύπαρξη βασιλέα. Με τον πολυπόθητο ερχομό του βασιλέα, η εξουσία, πολιτική και θρησκευτική, από τα χέρια του αρχιερέα μεταφέρεται στον βασιλέα. Αυτό που παρατηρούμε κατά την διαδικασία μεταβίβασης των εξουσιών είναι πως “από την πρώτη εγκαθίδρυση του Βασιλείου του Θεού έως την αιχμαλωσία, η ανώτατη θρησκευτική εξουσία και η πολιτική κυριαρχία βρίσκονταν στα ίδια χέρια” (Λ., σ. 532). Ο κυρίαρχος είτε ως συνέλευση είτε ως μονάδα, πάντα ήταν ένας. Όπως και προτού εμφανιστεί στο προσκήνιο ο βασιλέας ως αρχή του τόπου, την οικουμενική εξουσία κατείχε ο αρχιερέας. Επομένως η αρχή ήταν μία και τότε. Όπως προανέφερα, αυτό αποτελεί το κομβικό

σημείο όπου έγκειται η παρεξήγηση από πλευράς της εκκλησίας όσον αφορά την επιρροή και τις δικαιοδοσίες της. Βάσει των παλαιών ρυθμίσεων όπου ο αρχιερέας συγκέντρωνε όλη την εξουσία στο πρόσωπο του, η εκκλησία ηθελημένα ή όχι θέλησε να επωμιστεί έργο που ανήκε στον πολιτικό κυρίαρχο με σκοπό βέβαια να αποκτήσει την εξουσία που είχε κάποτε.

Ακόμα στην περίπτωση του Μωυσή, του Ααρών και των επόμενων αρχιερέων, οι ίδιοι ήταν παράλληλα και πολιτικοί κυρίαρχοι. Γι' αυτό και τη δυνατότητα μετατροπής της Γραφής σε νόμο είχε μόνο ο πολιτικός κυρίαρχος. Κατά αυτόν τον τρόπο κατάφεραν να μετατρέψουν τη γραφή σε νόμο και ο λαός του Ισραήλ να δεχτεί τον νόμο αβίαστα. Αυτό οφείλονταν στην πολιτική εξουσία που κατείχαν (Λ., σ. 572). "Διότι όπως ήδη έχουμε καταδείξει, νόμος είναι η εντολή όποιου ανθρώπου ή όποιας συνέλευσης έχουμε εξουσιοδοτήσει με την απόλυτη εξουσία τόσο για να θεσπίσει όσους κανόνες καθοδήγησης των πράξεων μας θεωρήσουν κατάλληλους, όσο και για να μας τιμωρεί όταν τους παραβιάζουμε με οποιονδήποτε τρόπο" (Λ., σ. 575). Αυτό το σημείο καταδεικνύει πως στην περίπτωση του Μωυσή και του Ααρών, οι ίδιοι είχαν δικαιοδοσίες να θεσπίζουν νόμους για τον λόγο ότι τους ανήκε το δικαίωμα του πολιτικού κυρίαρχου.

Στο σημείο αυτό θα παρατηρήσουμε τη διάκριση που κάνει ο Χομπς ανάμεσα στην ιουδαϊκή πίστη και τον χριστιανισμό, και κατ' επέκταση ανάμεσα στους αρχιερείς και τους αποστόλους. Το έργο των διακόνων του Χριστού ήταν ο ευαγγελισμός, δηλαδή η αναγγελία του Χριστού και η προετοιμασία των πιστών για την δεύτερη έλευσή του. Ωστόσο κανένας από τους αποστόλους δεν κήρυξε ότι ήταν ερμηνευτής της Γραφής ούτε ότι η διδασκαλία του θα έπρεπε να θεωρηθεί ως νόμος τον οποίο θα έπρεπε να ακολουθήσουν όσοι βαπτίζονται Χριστιανοί. Διότι οι νόμοι ήταν έργο του κράτους, 'ενός υπαρκτού βασιλείου' όπου οι απόστολοι δεν είχαν δικαιοδοσία (Λ., σ. 569). Ουσιαστικά έργο των αποστόλων ήταν να οδηγούν τους πιστούς στο Βασίλειο του Θεού, δηλαδή σε ένα υπερβατικό μονοπάτι, και όχι να θεσπίζουν νόμους. Ο Σωτήρας Χριστός είχε αναθέσει στους αποστόλους να κηρύξουν το μελλοντικό βασίλειό του. Στην αποστολή τους αυτή δεν υπάρχει ίχνος ισχύος, παρά μόνο πειθώ: "Αντικείμενο της αποστολής τους δεν ήταν να νομοθετούν, αλλά να διδάσκουν την υπακοή στους υπάρχοντες νόμους. Συνεπώς δεν μπορούσαν να καταστήσουν τα γραπτά τους υποχρεωτικούς κανόνες χωρίς την βοήθεια της κυρίαρχης πολιτικής εξουσίας" (Λ., σ. 576). Επομένως, τα βιβλία της Καινής Διαθήκης, αν και "τελειότατοι κανόνες της χριστιανικής διδασκαλίας" (Λ., σ. 579), θα ήταν αδύνατον να καταστούν νόμοι από άλλη αρχή πλην του βασιλέα ή της κυρίαρχης συνέλευσης. Επιπλέον λειτουργικό αξίωμα των αποστόλων αποτέλεσε η διδαχή, το βάπτισμα, τα κηρύγματα, όπως και το να είναι μάρτυρες της ανάστασης του Σωτήρα των χριστιανών. Αυτό που παρατηρεί ο Χομπς έπειτα από την σύγκριση των δύο πίστων, της ιουδαϊκής και της χριστιανικής, είναι πως οι απόστολοι δεν προσπάθησαν να ιδιοποιηθούν έργο που ανήκε στην πολιτική εξουσία, διότι

μοναδικός τους σκοπός ήταν να οδηγήσουν τους πιστούς στο μονοπάτι της αλήθειας και της αγάπης. Στο σημείο αυτό, εξαιτίας της διάκρισης που γίνεται, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Χομπς κάνει έμμεσα και ένα σχόλιο για τους απώτερους στόχους και σκοπούς της κάθε πίστης.

Η παπική εκκλησία, υιοθετώντας την προγενέστερη Ισραηλιτική παράδοση, προσπαθεί να αποδείξει με τα τρία ακόλουθα επιχειρήματα ότι ο Πάπας αποτελεί τον απόλυτο μονάρχη των Χριστιανών όλου του κόσμου. Αρχικά ο Πάπας υποστήριξε ότι η κρίση του είναι αλάθητη. Κατόπιν πως μπορεί να κάνει δικούς του νόμους και να τιμωρεί όσους δεν τους τηρούν και τέλος πως ο Σωτήρας παραχώρησε όλη την εκκλησιαστική δικαιοδοσία στον Πάπα της Ρώμης. Με τα παραπάνω επιχειρήματα του Πάπα γίνεται φανερός ο σκοπός του, που δεν είναι άλλος παρά η καθολική εξουσία που συγκέντρωνε κάποτε ο Μωυσής στο πρόσωπο του. Γίνεται κατανοητό πως ο Πάπας φαντάζεται τον εαυτό του ως τον απόλυτο άρχοντα που θα ελέγχει την πίστη του λαού και την πολιτική παράλληλα. Συνεπώς συμπεραίνουμε πως τα διατάγματα του Πάπα δεν μπορεί να είναι νόμοι “εκεί όπου ο ίδιος δεν είναι πολιτικός κυρίαρχος” (Λ., σ. 617).

Κατά αυτόν τον τρόπο ο Πάπας είχε στρέψει τον λαό να πιστεύει πως Εκκλησία και πολιτική κοινότητα αποτελούν ένα πρόσωπο, και έτσι να σφετερίζεται δικαιοδοσίες που αρμόζουν στην πραγματικότητα στον πολιτικό κυρίαρχο. Ακόμα, ο Πάπας πέτυχε να πείσει τον λαό πως η ανυπακοή προς το πρόσωπο του ήταν ταυτόσημη με την ανυπακοή προς τον Χριστό. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ότι, τις στιγμές που υπήρχε κάποια διαφωνία μεταξύ Πάπα και κυρίαρχου, ο λαός στήριζε τον Πάπα εν ονόματι “της θείας εξουσίας” που του αποδίδονταν (Λ., σ. 729). Επιθυμία του Πάπα ήταν με κάθε τρόπο να ασκεί στον λαό την κυρίαρχη εξουσία. Επόμενο ήταν ο λαός να μην φοβάται κανέναν εκτός του Πάπα. Συνεπώς η στήριξη αυτής της παράνομης, θα μπορούσαμε να πούμε, εξουσίας επί των νόμιμων κυρίαρχων των χριστιανικών λαών εδραιώθηκε στη λανθασμένη θεώρηση πως η επίγεια Εκκλησία είναι η Βασιλεία του Θεού, όπως αυτή φανερώνεται στην Παλαιά και στην Καινή Διαθήκη. Για τον Χομπς, αυτή η θεώρηση είναι εντελώς ψευδής, καθώς η Βασιλεία του Θεού δεν υφίσταται στον κόσμο τούτο.

Επίσης, ο Χομπς αναφέρει πως η εκκλησία κατεύθυνε την μάθηση. Λέγοντας εκκλησία ο Χομπς αναφέρεται στην Καθολική εκκλησία, η οποία είχε το μονοπώλιο της γνώσης την περίοδο του Μεσαίωνα. Όλα τα αντίτυπα των βιβλίων της Καινής Διαθήκης βρίσκονταν στα χέρια του κλήρου. Επιπλέον στοιχείο που ενισχύει την άποψη αυτή είναι ότι ο κλήρος είχε το αποκλειστικό δικαίωμα να ερμηνεύει την Αγία Γραφή. Αυτό βέβαια συνεπάγονταν πως κατάφερναν με ευκολία να καθοδηγούν τη μόρφωση προς την οδό που επιθυμούσαν οι ίδιοι. Σε μια περίοδο στην οποία η γνώση δεν ήταν ελεύθερη και η μόρφωση εξαρτιόνταν από μία και μόνο αρχή, στη συγκεκριμένη περίπτωση την εκκλησία, ήταν εξαιρετικά εύκολο να

παραπλανηθούν και να χειραγωγηθούν οι μάζες. Ειδικά εφόσον η ίδια η εκκλησία αποτελούσε μοναδικό εκφραστή αλλά και παραγωγό της γνώσης.

Στο τελευταίο κεφάλαιο του *Λεβιάθαν*, ο Χομπς παρομοιάζει τους εκκλησιαστικούς λειτουργούς με τις νεράιδες-φαντάσματα που συναντάμε στα παραμύθια. Συγκεκριμένα γράφει: “όπως οι νεράιδες δεν υπάρχουν παρά στις φαντασιώσεις των άμαθων, έτσι και η πνευματική εξουσία του Πάπα εκτός των ορίων της δικής του πολιτικής επικράτειας, συνίσταται μόνο στον φόβο του αφορισμού, από τον οποίο κατέχονται αποπλανημένοι άνθρωποι ακούγοντας ψευδή θαύματα, ψευδείς παραδόσεις και λανθασμένες ερμηνείες της Γραφής” (Λ., σ. 739). Με την παραπάνω φράση του, ο Χομπς θέλει να δείξει πως η Παπική εξουσία που προβάλλει η Καθολική Εκκλησία δεν είναι παρά μόνο φανταστική. Προβάλλει μια υποτιθέμενη ισχύ η οποία στην πραγματικότητα δεν έχει καμία υπόσταση και για να κρατήσει αυτήν την ψευδή εικόνα ισχύος στα μάτια του λαού στηρίζεται στις δεισιδαιμονίες που η ίδια προκαλεί, όπως και στον φόβο του αφελούς λαού. Δεν έχει καμία θέση στο εγκόσμιο πεδίο, παρά μόνο στο μεταφυσικό. Γι’ αυτό ο Χομπς το φανταστικό αυτό χαρακτηριστικό της εκκλησιαστικής εξουσίας το παρομοιάζει με την φανταστική υπόσταση των νεράιδων στα παραμύθια τους.

Πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζει για τον Χομπς η στάση που κρατούσε ο Robert Bellarmine, ένας ιερωμένος της καθολικής εκκλησίας, τον οποίο στον *Λεβιάθαν* επιλέγει ως βασικό αντίπαλό του για να αντικρούσει την άποψη του. Συγκεκριμένα, ο Bellarmine υποστήριζε πως η πολιτική εξουσία υπόκειται στην πνευματική, εννοώντας ότι ο πολιτικός κυρίαρχος υποτάσσονταν στον πνευματικό (Λ., σ. 625). Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να ανοίξω μια παρένθεση και να παραθέσω το δικό μου σχόλιο που στηρίζεται πάνω στην μελέτη μου στο έργο τους Τόμας Χομπς. Παρατηρώ λοιπόν πως η καθεμία “εξουσία”, κρατική και εκκλησιαστική, προσπαθεί με κάθε τρόπο να αποδείξει πως η νόμιμη και ολοκληρωτική εξουσία βρίσκεται στα χέρια της. Γι’ αυτό επιχειρηματολογεί, ανατρέχει σε πηγές, σε ιερά εγχειρίδια, ερευνά για τεκμήρια, ούτως ώστε να βγει στο φως η ορθότητα των λεγομένων της. Θεωρώ πως για τον Χομπς η αιτία που εξηγεί αυτήν την τάση του κρατικού και εκκλησιαστικού θεσμού είναι η ασίγαστη επιθυμία του ανθρώπου για ισχύ, η οποία υπάρχει σε αυτόν εκ φύσεως. Τούτο το ένστικτο είναι δύσκολο να χαλιναγωγηθεί και να δαμασθεί. Έτσι, ανεξάρτητα αν μιλάμε για έναν θεσμό όπως η εκκλησία ή το κράτος, οι μετέχοντες του θεσμού έρχονται αντιμέτωποι με αυτό το έμφυτο πάθος και είναι πολύ πιθανό να παρασυρθούν από αυτό.

Μελετώντας το έργο του σημαντικού αυτού φιλόσοφου, του Χομπς, έχω καταλήξει στο συμπέρασμα πως ο ίδιος δεν ήταν άθεος, τουλάχιστον αυτή είναι η δική μου προσωπική άποψη. Όπως ήδη έχουμε δει σε προγενέστερα κεφάλαια της εργασίας, ο Χομπς ήταν υλιστής, το ενδιαφέρον του περιστρέφονταν γύρω από το

παρόν και τον κόσμο της ύλης. Συγκεκριμένα για να ενισχύσουμε την άποψη αυτή μπορούμε να ανατρέξουμε στο κεφάλαιο 3 του *Λεβιάθαν* όπου ο Χομπς σημειώνει: “Μόνο το παρόν έχει πραγματική φυσική υπόσταση. Το παρελθόν υφίσταται μόνο στην μνήμη μας [...] το μέλλον δεν είναι παρά μια νοητική κατασκευή” (Λ., σ. 98). Παρόλα αυτά, ο Χομπς ποτέ δεν αρνήθηκε την ύπαρξη θρησκευτικού αισθήματος στον άνθρωπο, το οποίο όμως σχετίζεται με το υπερβατικό. Έχοντας ως βάση τα παραπάνω, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα πως ο Χομπς δεν υπήρξε ποτέ υπέρμαχος μιας κρατικής θρησκευτικής πίστης. Δηλαδή δεν πίστευε πως ένα κράτος πρέπει να έχει μια επίσημη θρησκεία η οποία να ταυτίζεται με αυτό. Αντίθετα όπως ήδη έχω αναφέρει στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο Χομπς επιτρέπει την εσωτερική λατρεία στον καθένα. Προϋπόθεση αποτελεί, βέβαια, η εσωτερική λατρεία του καθενός να μην προκαλεί εμπόδιο και να μην παρεμποδίζει την κρατική λειτουργία. Έτσι το ζήτημα μιας πίστης που θα καθορίζει ολόκληρο το κράτος, αποτελεί ένα θέμα που δεν κεντρίζει το ενδιαφέρον του φιλοσόφου μας.

Μια μεγάλη θεματική που εντόπισα κατά την επεξεργασία αυτού του τελευταίου κεφαλαίου της εργασίας μου είναι η έννοια του δυϊσμού και οι δύο “εξουσίες”. Μιλώντας για δυισμό θα έπρεπε να δώσω έναν ορισμό ώστε να καταστεί κατανοητό αυτό στο οποίο αναφέρομαι: πρόκειται για τη θεώρηση του κόσμου σύμφωνα με την οποία αυτός διέπεται από δύο αντίθετες αρχές, μία υλική και μία πνευματική. Αυτή η θεώρηση θα αποτελέσει έναυσμα για την αιώνια διαμάχη μεταξύ εκκλησίας και πολιτικής. Ο Χομπς υποστηρίζει πως η ζωή που βιώνουμε είναι υλική και κατά συνέπεια φθαρτή. Με την επιχειρηματολογία του προσπαθεί να καταδείξει την ανωτερότητα της πολιτικής εξουσίας. Στην διαδικασία της σύγκρισης της πολιτικής με την εκκλησιαστική “εξουσία” ο Χομπς επιλέγει να χρησιμοποιήσει το επιχείρημα της φθαρτότητας του ανθρώπινου σώματος ώστε να υποβαθμίσει την δυναμική της εκκλησιαστικής “εξουσίας” έναντι της πολιτικής. Αυτό που θέλει να καταστήσει κατανοητό είναι πως η εκκλησία δεν αποτελεί και δεν θα μπορούσε να αποτελέσει εξουσία. Στην πραγματικότητα είναι ένα δόγμα πίστεως το οποίο υπόκειται στην πολιτική του κράτους και προκύπτει κατόπιν συναίνεσης της κυρίαρχης εξουσίας. Την καθολική εξουσία του κράτους κατέχει η αρμόδια αρχή που δεν είναι άλλη από τον κυρίαρχο. Αυτός είναι ο μοναδικός που έχει στα χέρια του την διοίκηση του κράτους και οφείλει να προνοεί για την ειρήνη, την ομόνοια και την ευταξία του. Αυτή είναι η έννοια της πολιτικής και του πολιτικού κυρίαρχου μέσα στο κράτος.

Ο Χομπς εκφράζει ξεκάθαρα την άποψη του και υποστηρίζει πως το ορθότερο είναι ο κυβερνήτης να είναι ένας, ούτως ώστε να μην αμφιταλαντεύεται ο λαός εάν πρέπει να υπακούσει στην κρατική ή την εκκλησιαστική αρχή: “οι άνθρωποι δεν μπορούν να υπηρετούν δύο κυρίους” (Λ., σ. 624). Σε κάθε αντίθετη περίπτωση, το μόνο που θα προέκυπτε θα ήταν ένας εμφύλιος πόλεμος ανάμεσα

στην εκκλησία και το κράτος, ή ακόμα καλύτερα ανάμεσα στον άνθρωπο και τον Χριστιανό (Λ., σ. 521).

Επίσης σημαντικό στην επιχειρηματολογία του Χομπς είναι να καταστεί κατανοητό πως το Βασίλειο του Θεού δεν υπάρχει ακόμη ούτε στον ουρανό ούτε στην γη. Για τον Χομπς, “δεν υπάρχει δεύτερη πολιτεία, εκτός της πολιτείας στην οποία οι άνθρωποι ανήκουν πολιτικά”.³⁶ Η πολιτεία της Βασιλείας του Θεού θα μπορέσει να υπάρξει μόνο όταν εκλείψει η πρώτη, αφού οι άνθρωποι δεν μπορούν ταυτόχρονα να υπηρετούν δύο βασιλεία. “Όταν ο Σωτήρας μας κατέλθει και πάλι μέσα στο μεγαλείο και την δόξα του για να βασιλέψει πραγματικά και αιώνια, το βασίλειο του Θεού θα είναι επί της γης” (Λ. σ. 507). Είναι φανερό η δυσκολία της ταυτόχρονης υπακοής στον Θεό και στον επίγειο πολιτικό ηγεμόνα. Όπως προανέφερα, κάτι τέτοιο μπορεί να αποβεί μοιραίο και να σηματοδοτήσει την έναρξη ενός εμφυλίου πολέμου μέσα στις χριστιανικές πολιτικές κοινότητες.

Με γνώμονα την μελέτη μας γύρω από το ζήτημα των εξουσιών στο κράτος εντοπίσαμε την σύγχυση που προκαλεί με την στάση της η εκκλησία. Με πρόσχημα την διαδοχή της εξουσίας, όπως γίνονταν στο έθνος των Ιουδαίων και κατόπιν με διακήρυξη των τριών παραδοχών από τον Πάπα, η εκκλησία θέλησε να πείσει τον λαό αλλά και τον ίδιο της τον εαυτό ότι αποτελεί η ίδια εξουσία. Κι όχι απλά μια εξουσία, αλλά την ανώτερη εξουσία στο κράτος. Αυτές οι επεκτατικές ενέργειες της εκκλησίας είχαν ως στόχο να εξοστρακίσουν την πολιτική εξουσία από τον θρόνο της και να ιδιοποιηθούν τις αρμοδιότητες και τη δύναμή της.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω συμπεραίνουμε πως για τον Χομπς δεν πρέπει οι εξουσίες να είναι δυο. Η εξουσία πρέπει να είναι μια και αδιαίρετη, έτσι ώστε οι υπήκοοι να έχουν έναν κυρίαρχο τον οποίο θα υπακούν πιστά. Από τη σκοπιά του Χομπς, ο όρος “εκκλησιαστική εξουσία” δεν είναι δόκιμος, είναι καταχρηστικός. Αυτή η μία εξουσία, που δεν είναι άλλη από την πολιτική, πρέπει να έχει ένα πολύ συγκεκριμένο γνώρισμα, να εμπνέει φόβο στους υπηκόους της. Γι’ αυτόν τον λόγο ο Χομπς μεταμορφώνει το συμβολικό κήτος, τον Λεβιάθαν, σε είδωλο εκφοβισμού. Ο Λεβιάθαν δεν είναι άλλος παρά το κράτος. Όταν η εξουσία του μοιράζεται, το κράτος καταρρέει. Με άλλα λόγια, ο διαμελισμός του σώματος του περίφημου Λεβιάθαν ισοδυναμεί με τη θανάτωσή του.³⁷

³⁶ Πιερ-Φρανσουά Μορό, *Χομπς: φιλοσοφία, επιστήμη, θρησκεία*, ό.π., σ. 132.

³⁷ Δημήτρης Καρύδας, Γιώργος Σαγκριώτης, “Ο Καρλ Σμιτ στην σκιά του Τόμας Χομπς”, στο Carl Schmitt, *Ο Λεβιάθαν στην πολιτειολογία του Τόμας Χομπς*, ό.π., σ. 23.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Για να ανακεφαλαιώσουμε τα όσα ήδη είδαμε θα ήταν χρήσιμο να επαναλάβουμε και να υπογραμμίσουμε ορισμένα σημεία στην εργασία τα οποία είναι ιδιαιτέρως σημαντικά. Το πρώτο μέρος του *Λεβιάθαν* εστιάζει στην ανάλυση της ανθρώπινης φύσης. Η ερμηνεία του Χομπς στηρίζεται σε μια υλιστική θεωρία που υποστηρίζει πως ο κόσμος δεν είναι παρά ύλη σε κίνηση. Έτσι, στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας είδαμε ποια είναι η φύση του ανθρώπου με τα μάτια του Χομπς, ποια γνωρίσματα τον ξεχωρίζουν από τα άλλα έμβια όντα και τα πάθη που εντοπίζονται στον άνθρωπο.

Στην συνέχεια, είδαμε τα γνωρίσματα της ανθρώπινης φύσης όπως εκδηλώνονται στη φυσική κατάσταση. Η φυσική κατάσταση χαρακτηρίζεται ως ο συνεχής αγώνας για την αυτοσυντήρηση. Σε αυτόν τον αγώνα όλα τα μέσα είναι επιτρεπτά για τον απώτερο σκοπό των ατόμων, την εξασφάλιση της συνέχισης του βίου τους. Το άτομο σε αυτήν την κατάσταση νιώθει ανασφάλεια, άγχος για το μέλλον και έντονο τον φόβο πιθανής βλάβης από τον οποιονδήποτε άλλον. Αυτός ο φόβος εξελίσσεται στον διηνεκή φόβο του βίαιου θανάτου, γι' αυτό και η φυσική κατάσταση δεν είναι επιθυμητή για τον Χομπς. Έπειτα, εστίασαμε στο μέσο με το οποίο ο άνθρωπος θα απαλλαγεί από αυτήν: το κοινωνικό συμβόλαιο, το οποίο δεν προκύπτει από θεϊκά μέσα αλλά εξαιτίας της ανθρώπινης απόφασης. Μέσω του κοινωνικού συμβολαίου ο άνθρωπος αφήνει τη φυσική κατάσταση και μεταβαίνει στην πολιτική. Με το κοινωνικό συμβόλαιο όλα τα άτομα εκχωρούν την ολοκληρωτική δύναμη και ισχύ τους σε ένα άτομο ή μια συνέλευση ατόμων, με σκοπό να τους εξασφαλίσει την ειρήνη, την δυνατότητα να έχουν μια άνετη διαβίωση ώστε να μπορούν να αποκτούν αυτά που επιθυμούν μέσω της εργασίας τους, αλλά και την εσωτερική γαλήνη. Έτσι, με το συμβόλαιο και με την εμφάνιση του κυρίαρχου, τα άτομα μεταβαίνουν επιτυχημένα στην πολιτική κατάσταση και γίνονται μέλη του κράτους. Ο κυρίαρχος πρέπει να εμπνέει δέος στους υπηκόους, δηλαδή πρέπει να τον θαυμάζουν και να τον φοβούνται ταυτόχρονα. Ο φόβος, στην σχέση κυρίαρχου και υπηκόων, αποτελεί την βασικότερη προϋπόθεση ώστε η κοινή αρχή να καταφέρει να διατηρήσει την εξουσία της.

Σε ό,τι αφορά τη θρησκεία, η οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ανθρώπινη φύση, είδαμε ότι αποτελεί για τον Χομπς ένα πάθος που εντοπίζεται μόνο στον άνθρωπο. Ο Χομπς την εξηγεί με διπλό τρόπο, ως τον φόβο μιας αόρατης δύναμης και ως την περιέργεια για την γνώση των αιτιών. Και οι δύο εκδοχές προκύπτουν από δύο πάθη, τον φόβο και την περιέργεια. Αυτό που θέλει να καταστήσει κατανοητό ο Χομπς είναι πως, ανεξάρτητα από ποιο πάθος δημιουργείται η θρησκεία, είτε από τον φόβο είτε από την περιέργεια, αυτό που μας ενδιαφέρει είναι το τελικό πάθος που εμπνέει η θρησκεία στον άνθρωπο και

αυτό δεν είναι άλλο από τον φόβο. Αυτός είναι και ο λόγος που ο φόβος στέφθηκε το σημαντικότερο πάθος και στην θεματική της θρησκείας.

Το τελευταίο θέμα που μας απασχόλησε στην εργασία μας ήταν η διαμάχη ανάμεσα στην πολιτική και την εκκλησία. Είδαμε ότι ο Χομπς θέλει να εκφράσει την αντίρρηση του προς την εκκλησία η οποία θεωρεί ότι η ίδια αποτελεί μια εξουσία. Όσα λέει κατευθύνονταν σε ένα πολύ συγκεκριμένο πρόσωπο, τον Πάπα και κατ' επέκταση στην Καθολική εκκλησία. Αυτό συνέβαινε διότι ο Πάπας σφετεριζόταν αρμοδιότητες που ανήκαν στην πολιτική αρχή. Η θέση του Χομπς είναι ότι η εξουσία πρέπει να είναι μια και αδιαίρετη. Και αυτή δεν είναι άλλη από την πολιτική εξουσία. Σε περίπτωση διαίρεσης το κράτος θα διαλυόταν. Γι' αυτό είναι καταχρηστική η έκφραση "θρησκευτική εξουσία".

Σε ότι αφορά το θέμα του φόβου, καταλήγουμε πως στην ανθρώπινη φύση είναι το συναίσθημα που υπερισχύει έναντι των άλλων. Στην πορεία της μελέτης και της εργασίας μας, είδαμε πόσο κομβικό είναι αυτό το συναίσθημα και πόσο καίριος είναι ο ρόλος του μέσα στο χομπσιανό έργο. Η φυσική κατάσταση δεν είναι επιθυμητή διότι εκεί οι άνθρωποι φοβούνται. Έτσι πρέπει να την εγκαταλείψουν και να μεταβούν στην πολιτική κατάσταση. Για να γίνει αυτό χρειάζονται τη βοήθεια του κοινωνικού συμβολαίου, μέσω του οποίου ο Κυρίαρχος θα αναλάβει την ολοκληρωτική εξουσία και οι υπήκοοί του θα πρέπει να τον φοβούνται και να τον υπακούν πιστά. Ένα άλλο θέμα που δείξαμε ότι σχετίζεται με τον φόβο είναι η θρησκεία, που αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του ανθρώπου καθώς είναι τμήμα της φύσης του. Σύμφωνα με τον Χομπς, ανεξάρτητα από το ποια είναι η προέλευση της θρησκείας, η ιδέα ενός Θεού δεν παύει να αποτελεί αντικείμενο φόβου για τον άνθρωπο.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούμε ξανά στο όνομα Λεβιάθαν. Όπως είπαμε στην εισαγωγή, ο Λεβιάθαν είναι ένα θαλάσσιο κήτος που εμφανίζεται στην Παλαιά Διαθήκη. Ωστόσο ρίχνοντας μια ματιά στο εξώφυλλο του βιβλίου, δεν θα δούμε κανένα κήτος, αλλά έναν γιγάντιο άνδρα, του οποίου το σώμα αποτελείται από ένα πλήθος ανθρώπων που είναι οι υπήκοοι. Η εικόνα αυτή θυμίζει το πλατωνικό όραμα του μεγάλου ανθρώπου, σύμφωνα με τον Καρλ Σμιτ. Αυτός ο μέγας άνθρωπος, ο μεγάλος Λεβιάθαν, είναι ταυτόχρονα ένα τεχνητό ον, αποτελεί μια μηχανή φτιαγμένη από το ανθρώπινο πνεύμα και την ανθρώπινη τέχνη. Και εδώ είναι που κατασκευάζεται το κράτος. Μέσω της σύμβασης μεταξύ των ατόμων αναδεικνύεται το πρόσωπο που, με τον τρόπο που θα προκαλεί, θα κρατά τον λαό σε ειρήνη και δεν είναι άλλος παρά ο κυβερνήτης του κράτους.³⁸ Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι το τρομακτικό θαλάσσιο κήτος της Παλαιάς Διαθήκης ταυτίζεται με τον τρομακτικό γιγάντιο άνδρα, που δεν είναι άλλος από τον κυρίαρχο.

---

³⁸Carl Schmitt, *Ο Λεβιάθαν στην πολιτειολογία του Τόμας Χομπς*, ό.π., σ. 70-75.

Ο Λεβιάθαν συμβολίζει το κράτος, ενώ ο Βεεμώθ, το άλλο βιβλικό τέρας, την επανάσταση.³⁹ Το κράτος ταυτίζεται με την ειρήνη, ενώ η επανάσταση θυμίζει τη φυσική κατάσταση. Παρόλα αυτά η ισχύς των δύο είναι ίση. Ο σκοπός του Λεβιάθαν-κράτους είναι να συγκρατεί τον Βεεμώθ-επανάσταση ούτως ώστε να χαλιναγωγείται το ένστικτο και η ροπή των ανθρώπων προς τη φυσική κατάσταση και να επικρατεί ειρήνη. Ο Λεβιάθαν παρουσιάζεται ως το μοναδικό κατασταλτικό μέσο που είναι ικανό να ελέγξει το χάος μιας φυσικής κατάστασης. Με άλλα λόγια, για τον Χομπς η μοναδική λύση που θα λειτουργούσε ως φάρμακο για την ανθρώπινη ροπή προς τη φυσική κατάσταση είναι η κρατική απολυταρχία.⁴⁰

Μέσω του Λεβιάθαν ο Χομπς παρουσιάζει τη μέγιστη ανθρώπινη ισχύ, η οποία προκύπτει από τον ίδιο τον άνθρωπο, χάρη στο συμβόλαιο. Ο Λεβιάθαν είναι ο απόλυτος άρχων του κόσμου αυτού. Αποτελεί μια σύνθεση Θεού και ανθρώπου, ζώου και μηχανής, είναι ο θνητός Θεός, όπως τον αποκαλεί ο Χομπς, που φέρνει την ειρήνη και την ασφάλεια στους ανθρώπους και για αυτό απαιτεί την άνευ όρων υπακοή τους σε αυτόν.

Κλείνοντας, θα ήθελα να πω ότι η μελέτη του Χομπς μού φάνηκε ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα. Τα ζητήματα τα οποία πραγματεύεται είναι σύγχρονα και νομίζω θα παραμείνουν σύγχρονα ες αεί. Στον *Λεβιάθαν* ο Χομπς κάνει μια προσπάθεια να εξηγήσει τον άνθρωπο. Ποια είναι τα γνωρίσματα και τα χαρακτηριστικά που τον διακρίνουν, πώς λειτουργεί ο ίδιος εντός και εκτός του κράτους, με ποιον τρόπο λειτουργεί το αίσθημα της θρησκείας, και ποιες είναι οι διαμάχες που υπάρχουν μεταξύ των ανθρώπων που ανήκουν στον κλήρο και αυτού που άρχει ως πολιτικός Κυρίαρχος. Η προσέγγιση του Χομπς, που τοποθετείται στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, είναι εξαιρετικά σύγχρονη, κατά την άποψη μου. Δηλαδή, εάν τώρα προσπαθούσαμε να εξηγήσουμε έναν σύγχρονο άνθρωπο, βγάζοντας τον από την παροντική κοινωνία που ζει, την πολιτική κατάσταση όπως θα έλεγε ο Χομπς, και επιχειρούσαμε να εξηγήσουμε τη φύση του σε μια κατάσταση εκτός κράτους, μια παρόμοια κατάσταση με τη φυσική, πιθανολογώ πως τα συμπεράσματά μας θα ήταν πολύ κοντά με αυτά του Χομπς. Ο τρόπος που εξετάζει όλα αυτά τα ζητήματα ο Χομπς είναι τόσο εύστοχος, που η μεσολάβηση τεσσάρων αιώνων από την διεκπεραίωση του έργου του έως σήμερα μοιάζει μηδαμινή.

Επιπλέον, η μελέτη του *Λεβιάθαν* με βοήθησε να διευρύνω τις γνώσεις μου γύρω από την χομπσιανή φιλοσοφία, αλλά πιστεύω ομοίως χρήσιμη φάνηκε για στοχαστές που ακολούθησαν έπειτα από τον Χομπς. Αυτό όμως που θεωρώ ως το μεγαλύτερο κέρδος από την ενασχόληση μου με το έργο του Χομπς είναι ότι με βοήθησε να σκεφτώ πράγματα έξω από την μελέτη μου, που έχουν να κάνουν με την σύγχρονη κοινωνία και τον σημερινό άνθρωπο. Να μπορώ να μπαίνω στη

³⁹ Ο Χομπς είχε γράψει ακόμα ένα βιβλίο με τίτλο *Βεεμώθ*.

⁴⁰ Carl Schmitt, *Ο Λεβιάθαν στην πολιτειολογία του Τόμας Χομπς*, ό.π., σ. 78.

διαδικασία να συγκρίνω το πριν και το τώρα, και να καταφέρνω να βγάλω τα δικά μου συμπεράσματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Χομπς Τόμας, *Λεβιάθαν. Ύλη, μορφή και εξουσία μιας εκκλησιαστικής και λαϊκής κοινότητας*, μτφρ. Γρηγόρης Πασχαλίδης, Αιμίλιος Μεταξόπουλος, εισ.-επιμ. Αιμίλιος Μεταξόπουλος, Γνώση, Αθήνα 2006.
- Βαβούρας Ηλίας, "Ο άνθρωπος-πολίτης στο φιλοσοφικό σχεδιασμό του Thomas Hobbes", στο Τ. Χομπς, *Περί του πολίτη*, μτφρ. Η. Βαβούρας, επιμ. Η. Βαβούρας, Χ. Διαμάντης, Ι. Κουμασίδης, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 19-87.
- Μεταξόπουλος Αιμίλιος, "Εισαγωγικά στην ανάγνωση του Χομπς", στο Τ. Χομπς, *Λεβιάθαν. Ύλη, μορφή και εξουσία μιας εκκλησιαστικής και λαϊκής κοινότητας*, μτφρ. Γρηγόρης Πασχαλίδης, Αιμίλιος Μεταξόπουλος, εισ.-επιμ. Αιμίλιος Μεταξόπουλος, Γνώση, Αθήνα 2006, σ. 9-61.
- Μορό Πιέρ-Φρανσουά, *Χομπς: φιλοσοφία, επιστήμη, θρησκεία*, μτφρ. Νίκη Μουντζούρογλου, επιμ. Ελένη Ποταμιάνου, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2001.
- Πατέλλη Ιόλη, *Η φιλοσοφία του Hobbes. Λόγος και αιτιότητα στην νέα φυσική και πολιτική επιστήμη*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1995.
- Πλάγγεσης Γιάννης, *Νεότερη πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2013.
- Πρελορέντζος Γιάννης, "Η προβληματική των παθών στην φιλοσοφία του Χομπς", *Αξιολογικά*, τεύχος 16, Νοέμβριος 2006, σ. 79-99.
- Στυλιανού Άρης, *Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου. Από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*, Πόλις, Αθήνα 2006.
- Schmitt Carl, *Ο Λεβιάθαν στην πολιτειολογία του Τόμας Χομπς. Νόημα και αποτυχία ενός πολιτικού συμβόλου*, μτφρ.-επιμ. Γιώργος Σαγκριώτης, εισ. Δημήτρης Καρύδας, Γιώργος Σαγκριώτης, εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2009.
- Strauss Leo, *Φυσικό δίκαιο και ιστορία*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, προλ. Τζερόμ Κέργουιν, Γνώση, Αθήνα 1988.